

25902

ભાત તપાસ

મજુલાલ સાફરલાલ દેસાઈ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૭૦૨ કિમત ૦-૧૨-૦

ગ્રંથનામ બાપુનું તર્પણ

વર્ગીક ૬ : ૬ - : ૬

પ્રાપ્તિસ્થાન—

સાધના કાર્યાલય

મુખ્ય કચેરી : ખંભાત

શાખા:—શંકર નિવાસ

શાહપુર દરવાજા બહાર,

અમદાવાદ.

તર્પણ અંથમાળા

અંજલી ૧લી

પૂજ્ય બાપુજીનું તર્પણ

મંજુલાલ સાકરલાલ દેસાઈ

પ્રકાશક:-ચીમનલાલ નાનાલાલ દવે,
સાધના પ્રકાશન મંદીર, ખંભાત.
શાખા—શંકર નિવાસ,
શાહપુર દરવાજા બહાર, અમદાવાદ.

ગાંધી વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગાંધી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૭૫૦

મૂલ્ય ૮-૧૨-૦

મુદ્રક :
મણીલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ,
ધી સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાંચકુવા દરવાજા બહાર-અમદાવાદ.

અર્પણ

પૂજ્ય બાપુના તર્પણ અર્થે લખાયેલું

આ તર્પણ

એમને જ અર્પણ હોવ !

મંજુલાલ

અ નુ ક્ર મ

- ૧ વીરપૂજા
- ૨ બ્રહ્માનાં આસુ
- ૩ શંભુનો નિઃશ્વાસ
- ૪ વિષ્ણુનું સ્મિત
- ૫ સ્મારક અને તર્પણ
- ૬ મહાત્માજીનું જીવન ધ્યેય
- ૭ જીવનલક્ષ્યમાં અંતરાયો
- ૮ મહાત્માજીનો રાજકિય કાર્યક્રમ
- ૯ મહાત્માજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ
- ૧૦ મહાન છતાં યે માનવ
- ૧૧ સમૂહગત તર્પણ
- ૧૨ વ્યક્તિગત તર્પણ
- ૧૩ નિવેદન

વીર પૂજા

(૧)

જ્યારે વિશ્વ સમસ્તમાં રક્ત વહે,
ભરી ખાપર તર્પણુ સર્વ કરે,
જ્યારે સ્વાતંત્ર્ય સાધન મંત્ર ઉરે
જપતાં નર યશની વેદી પરે,
કેંક ક્રોટિક જનનાં જન જતાં
ત્યારે એક જ શાંતિનો મંત્ર રમરે
તે વીરની આજ પૂજા કરજો.

(૨)

મૂકી ડાક ડમાકનો મોહ બધો,
નીજ આત્મ પ્રભા પ્રકટાવી રહ્યો,
નહિં દુર્ગુણ ઢાંકવા યત્ન કર્યો,
નહિં સદ્ગુણનાં કેં જાન કર્યો,
ન નમ્યો પરવા કરી કોઈ તણી,
ન ડગ્યો ધરી હાથ જે દીન બની,
તે વીરની આજ પૂજા કરજો.

(૩)

જે એક મહંત ભરી નેન જૂએ,
સહુના નયનો થકી સ્નેહ દ્રવે,
જે એક મહંત જનશીષ નમે,
ભર ગૌરવ ભાર છતાંય ખૂંકે,
જે એક મહંત જન કાજ સહે
સતથી સહુને જીતી પ્રેમ રજે,
તે વીરની આજ પૂજા કરજો.

(૪)

સ્મરતાં ઊરનાં પૂર ઘોધ વહે,
 પૂજતાં મતનાં ઊભરાજ હળે,
 જેના પાદ વિષે બહુ પ્રીતિ બધી,
 કરી સ્વાર્પણ વીર અનેક નમ્યા,
 જેણે નિત્ય ધ્યુનું વ્રત ઘોર ધણું,
 નીજ દેશનાં પાપ નિવારણનું,
 તે વીરની આજ પૂજા કરજો.

(૫)

જમના સહુ જોધ સમગ્ર મળે,
 યશ જાન દિગંતમાં માજી રહે,
 સુધી ગૌરવ અંતર હાલી હોડે,
 પણ આ વીર તુલ્ય જ કોણ હશે ?
 કદી દુઃખી ક્યાં ન અરિગણને
 તેા ય સેવાને સ્વાર્પણ બેય ક્યાં,
 એ વીરની આજ પૂજા કરજો.

(૬)

તપી વૈરાગી તેં તપ ઘોર અતિ,
 કંઈની ધરી કાય પ્રજાળી દીધી,
 બય, રાગ ને ક્રોધની પાર જઈ,
 જગને નવજીવન મંત્ર દીધો;
 એવા વીરની તેજ પૂરી પ્રતિમા
 ધરી સન્મુખ ભારત આજ સહુ
 તે વીરની આજ પૂજા કરજો.

તા. ૨૭ ઓક્ટોબર }
 સને ૧૯૨૪. }

પુષ્કરરાવ સાકરલાલ
 દેસાઈ.

૨. પ્રજ્ઞાના આંસુ

૩૧ જાન્યુઆરી ૧૯૪૮ પોષ વદ છઠને દિવસે હિંદમાં અઢી હજાર વર્ષે જન્મેલા પચમંબરની રમશાન યાત્રા નીચળી.

પૃથ્વીની પંચમાશિવસ્તી પર હકુમત ધરાવતી રાજસત્તાના મોવડીઓ એ યાત્રાનાં મોવડી હતા. એ રાજસત્તા એના ઉત્પાદક, સ્થાપક અને સંરંક્ષકને છેલ્લી અંજલી આપતી હતી.

લાખો માનવીઓએ એ યાત્રામાં સાથ આપ્યો. કરોડો માનવીઓએ અશ્રુની અંજલી આપી. અખળેએ દુઃખનો આધાત અનુભવ્યો.

સમ્રાટોનીયે ના હોય એવી એ દમ્બબાભરી રમશાનયાત્રા હતી. અણખૂટ પુષ્પવૃષ્ટિ, અવિરત રામધૂન, અણતૂટ જયનાદથી મરતો એ સ્તબ્ધ બન્યા હશે. દિશદિશમાં આ યાત્રાનાં કશ્ચુ છતાં ગર્વભર્યા વર્ણનોથી ગુંગ રહેલા રેડીઓના આંદોલને આકાશને ખળભળાવ્યું હશે. દેવો પણ એ મહામાનવને અર્પાયેલી અંજલીથી આભા બન્યા હશે !

દેવોએ જયનાદ કર્યો હશે ? કે માનવ કુળની હતભાગ્યતા પર આક્રંદ કર્યું હશે ?

અને એવા નાદથી વિશ્વસર્જનની ચિરંતન સમાધિમાં બેઠેલા પ્રજ્ઞાની આંખો ઉઘડી, એમણે એ બવ્ય રમશાનયાત્રા પર નજર નાંખી, અને.....એમની આંધે આંખોમાંથી એકએક ટીપું પડ્યું.

આ આંસુ શામાટે હશે ? પચાસ પેઢીની પ્રસૂતિની પ્રસવેદના પછી સરળ શકાએલા એવા મહામાનવનાં મૃત્યુને લીધે ? એનાં મૃત્યુની કશ્ચુતાને લીધે ? એનાં મૃત્યુથી બેહાલ બનેલી માનવજાતને માટે ? ના.

ના. જાતસ્ય હિદ્રુવો મૃત્યુઃ । જન્મેલા મરવાના છે, એ બ્રહ્માથી ક્યાં અગણ્યું છે ? માનવજાતની હિણભાગ્યતા પર આંસુ સારવાનું બ્રહ્મા ક્યારે શીખ્યા હતા ?

બ્રહ્માએ આંસુ સાર્યાં એ રમશાન યાત્રાની સળવટ પર.

અહિંસાના એ પરમ ઉપાસકનું શબ શબ્દવાહિની રણુગાડીમાં હતું. જગભરમાંથી સૈન્યો નષ્ટ કરવા મથનારા એ મહા ભાગની શબગાડીને સૈનિકો ખેંચતા હતા ! એની રમશાનયાત્રાને મોખરે લડવૈયા હતા. પગદળ, હૃદયદળ, નૌદળ ! અને જેમણે એના અનુયાયીઓ સામે અવિશ્રાંત પશુખળ વાપર્યું હતું, જેમના અસત્ય, દંભ અને અત્યાચારો સામે એણે સતત ધૃણા સેવી હતી એ પોલીસ દળ અને ઘેરી વળ્યું હતું !

—અને હિંસાનાં ધોરતમ વૈજ્ઞાનિક સાધન બોમ્બરવિમાનો એના પર ઉડી રહ્યા હતા, અને પુષ્પવૃષ્ટિ કરતા હતા !

અને સિકંદર, સીઝર, દારાયુષ કે નેપોલીઅનના સંહારકાંક્ષી હૃદયોને ઈર્ષ્યા આવે એવા, હીટલર કે મુસોલીનીએ પોતાની રમશાન-યાત્રામાં જમાવવા કહ્યા હશે એવા, સૈન્યખળના આ પ્રદર્શન પાછળ ખખટરી રથો અને રણુગાડીઓ એ કંઈ છતાં ભલ્ય, ભાવભર્યાં વાતાવરણમાં એ શબ્દવાહિનીની પાછળ ગર્વભર્યા ખખડાટથી પોતાની પોલાદી સંહારશક્તિનું દર્શન કરાવતી ગગડતી હતી !

માનવકુળ જાણે એના એ પરમ પનોતા પુત્રને સંભળાવતું હોય—‘તમે અવસાન પામ્યા. હું હજી જીવું છું. તમે વારંવાર મારી દુષ્ટતા ખુશી કરી મારાં હૃદયને શરમીંદું બનાવ્યું છે, એ ખરું; પણ મેં તમારું કહ્યું એક કાનથી બીજે કાને કાઢ્યું છે.’

માનવજાતની આ હીનતાથી દેવોના મુખ પર પ્રગટેલાં ઉપહાસ અને તિરસ્કારના ભાવો જોઈ બ્રહ્માએ આંસુ સાર્યાં હશે !

૩. શંભુનો નિઃશ્વાસ

અને બ્રહ્માનાં આંસુ જોઈ અરાધ કલાકથી અદ્ધર શ્વાસે નીરખી રહેલા ભગવાન રૂદ્રે તોલદાર નિઃશ્વાસ મુક્યો !

આગસે દિવસે જ, પશ્ચિમમાં ઉતરતા દક્ષિણાયની સૂર્યનાં કિરણો કૈલાસના ધશાન પર અથડાઈ તેજવર્તુણોથી ઝગમગતું મેઘધનુષ્ય રચતાં તે જોતા હતા, ત્યાં તો દિશાઓ ચીરતી આકંઠની ચીચીઆરી તેમને કાને પડી. ઉગ્ર ધરતીકંપોથીયે અવિચલિત રહેતું તેમનું ચિત્ત ક્યા ગેળી આંદોલનોથી ખળભળ્યું હશે ? અક્ષૌહિણીઓનાં મહાસંહારનાં કારમાંકંઠનો વખતે પણ નિષ્કંપ રહેનાર એ યોગેશ્વરનું હૃદય શાથી એક ધમકારો જાણે ચૂકી ગયું ?

સંહારમૂર્તિ કદપેલા એ મહાકાલ તો સર્વાંગે શીવ—કલ્યાણુક છે. સૃષ્ટિના સર્જનથી ચાલતી આવેલી મહાસંહારલીલાથી એ રાચે જ નહિ. જીવિતમાત્રનું મરણ છે, મરણ ઉત્ક્રાંતિ—પ્રગતિ માટે છે, અને મરણદ્વારા માનવઆત્મા શિવતત્વને પારખવા પામે છે, એટલે કુદરતી ક્રમથી થતાં સ્વાભાવિક મરણોથી એમને ક્ષોભ થાય જ નહિ.

અને તેમાં જ્યારે યોગીઓનો એ યોગી, તપસ્વીઓનોયે તપસ્વી, ત્યાગીઓનો યે ત્યાગી, જીવનભર યજ્ઞ, યોગ અને તપશ્ચર્યા પછી સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં, સાંતમાંથી અનંતમાં પરિચાણ આદરે, અને મુક્તોના મહાસંઘમાં મહામુકતનું આગમન થાય એવા પ્રસંગે તો શિવસ્વરૂપ આ જોગંદરને આનંદની લહરી આવવી જોઈએ.

તેથી આ મરણ એમનાં હૃદયને વ્યથિત કરે નહિ. કરોડો માનવની આર્તકંઠના એમની પ્રસન્નતાને ઝંખવે નહિં.

છતાં સદા કૃષ્ણાણુ એમનો આત્મા એમની પુંઠ પાછળથી આવતી લાખો હૃદયોમાંથી ઉઠેલી વ્યથાની લહરીને અવમણી શકે

નહિ. ધ્યાન પર નજર નાંખી એકેલા એ ધ્યાને પુઠ ફેરવી નૈઋત્ય માં જોયું. દૂર જ્યાં યુધિષ્ઠીરે અને જન્મેજયે અશ્વમેધ કર્યા હતા, એ સ્થળે એમની આંખો થંભી.

અને સ્થળકાળના અંતરાયો જેને નડતા નથી એવી એ નજરે રક્ત તરસી કાલિકાની ત્રિશળની ત્રણપાંખડીઓથી જાણે વિંધાયેા હોય એવો તપજ્જ્વર દેહ નીરખ્યો.

અને ત્રિકાળ પેખતાં તેમનાં નેત્રો શોકધેરાં બન્યા...એ દેહ માંસુલી માનવીનો નહોતો. અનાદિ કાળથી માનવીને માનવ બનાવવા મથતા પયંબર મંડળનો એ છેલ્લો મહારથી હતો.

પરપીડન, પરશોષણ, પરસંહારમાં રાયનાં માનવકુળની એ દાનવી વૃત્તિઓ વિદારવા યુગે યુગે પયંબરો પાક્યા છે. એ સર્વેએ બોધ આપ્યો છે, પણ એ સર્વેના બોધને જીવનમાં ઉતારી, આધિભૌતિક સપાટી પર આધ્યાત્મિકતા લાવી, જગતમાં વિશ્વ-બંધુત્વ સ્થાપવાના યશસ્વી પ્રયત્નની આશા આપતો મહારથી તો આ એક જ હતો.

અને સર્જનજીની એ સંહારલીલાથી કંટાળેલા સદાશીવે કદાચ આશા સેવી હશે, કે આવાં અકારણ રક્તપાતનાં મૂળ હવે જન્મતમાંથી ઊપડી જશે, અને એ રીતે પોતાને સૌથી અગ્રિય એવા કાર્યનો અંત આવશે !

પળવાર આથી એ શાંતિસૃષ્ટાના કણ મોતથી એમને ક્ષોભ થયો હતો !

પણ આ બલિદાનથી જેણે એનાં જીવનનાં મૂલ્ય બરાબર નહિ મૂલવ્યાં હોય, તેમને સત્ય સમજશે, એના કણપૂર્ણ અંતથી એના અહિંસા અને પ્રેમનાં સિદ્ધાંતોના પ્રચારને વેગ મળશે, અને એ રીતે જીવનમાં ન મળેલી સિદ્ધિ એ મહાયોગીને મરણમાં મળશે એમ એના થોડા સાચા બકતો માફક સદાશીવે પણ પળવાર માન્યું હશે ?

એ રીતે જન્મતમાં અને જન્મતમાં નહિ તો હિન્દમાં તો પ્રેમની સ્થાપના થશે, આવી આર્કાક્ષા સેવી હશે ? કોણ જાણે !

પણ આ કારમા બનાવના પ્રત્યાધાતો રૂપે જ્યારે અહિંસાના એ પરમ પૂજકના અનુયાયીઓએ, હજી તો એનો મૃતદેહ છેલ્લા સંસ્કારની વાટ જોતો પડ્યો હતો ત્યાં, હિંસાત્મક રક્તપાતનો આરંભ કર્યો ત્યારે દેહની મર્યાદાઓથી મુક્ત થયેલો એનો આત્મા પોતાનાં અનુયાયીઓનાં આ વર્તનથી કેવો દુઃખાતો હશે એ કદપતાં કારણ્યમૂર્તિ ભગવાન શંકર નો શ્વાસ પણ થંભી ગયો હશે !

આથી જ અહિંસાની સ્થાપનાનું આશ્વાસન લય પામવાથી મુગ્ધ બનેલા તેમના હૈયાંએ બ્રહ્માની આંખમાંથી નિર્ઝરતાં આંસુ જોઈ ગાડા નિઃસાસો થઈ ગયો.

જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે અપાયેલાં અને મરણ વખતે સર્વોચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલા આવા બલિદાનથી યે શું માનવની વૈરભાવના, પક્ષાપક્ષી, ક્રોધ, અસંયમ નષ્ટ નહિ થાય ? એ જ મહાસંહાર, એ જ વિભીષણ દાનવતા શું ચાલ્યા જ કરશે, અને મહાકાળના ખરપરને અકુદરતી રક્તધારાથી છલકાવી નાંખશે ? શંભુએ ઠપકાથી વિષણુ સામે જોયું

૪. વિષ્ણુનું સ્મિત

ત્રિમૂર્તિમાંની આ એ મૂર્તિઓની આંખો વિષ્ણુની આંખ સાથે મળી અને વિષ્ણુએ પરિભ્રાન, શીકકું, સ્મિત કર્યું...

અહ્યાએ આ મહામાનવ સર્જને મહા સર્જનની પરાકાષ્ટા દેખાડી હતી. એનાં મૃત્યુની કૃષ્ણ ભવ્યતાએ શીવના સંહાર કાર્યને ઓપાવ્યું હતું. પણ એના અવતારોમાંથી પ્રેરણા મેળવી માનવ ધર્મની મહા-ગાથાનાં જોણે મંડાણ કર્યા હતા, ડગમગતા ધૃત્વરત્નને જોણે માનવ હૃદયમાં સ્થાપવા અવિરત શ્રમ આદ્યો હતો, એનાં સંરક્ષણમાં વિષ્ણુએ કેમ સંભાળ રાખી નહિ? અહ્યા અને મહેશની આંખોમાં આ સવાલ હતો.

અને નેત્રોનાં તેજ દ્વારા જ મોકલી શકાતા સંદેશાઓમાં વિષ્ણુનો જવાબ આવ્યો—“ એકસો એકવીસ દિવસ પર એણે પોકાર્યું હતું, ‘હું અટૂલો પડી ગયો છું. મારું કોઈ સાંભળતું નથી. મારું કોઈ અનુયાયી નથી. ’

“ સૈકાંઓ સુધી સતત પ્રયત્ન બીજા દેશે કવચીત જ સાધે છે, એવી સિદ્ધિ એકલે હાથે અવિરત શ્રમથી કર્મયજ્ઞ આદરીને એણે જે દેશને અપાવી એ સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ કાળે એની થયેલી અવગણનાનો દંડ એ દેશ શાને ન ભરે ?

“ ઇતિહાસે જવલ્લે જોયેલી આ કૃતધનતા છે. કદાચ જ અનુભવેલી આ અધનતા છે.

“ અધુરાં આત્માનાં વામનશ્ચો પોતાના માપથી એ વિરાટને માપતા હતા. પોતાની જુદીથી એને માપી પોતાની નિર્જાનતાને હાકતા હતા.

“ આથી મૃત્યુંજય એણે સ્વયં મૃત્યુને નોંતર્યું. આગલે દિવસે જ

એણે પોકાયું હતું, “ક્યાં સુધી આ ખેલ મારે ખેલવાનો છે !”

“આકાંક્ષાથી પર એણે મૃત્યુને વાંછ્યું : તપસ્વીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એની ઈચ્છા કોણ અવગણે ?

“અને મૃત્યુ આવ્યું,—૩૬ છતાં ભવ્ય રૂપે ! એણે રવેચ્છાએ આવકાર્યું !”

“અને માનવજાતે તો એને ત્યારે જ પીછાણ્યો, ને ? એનાં મૃત્યુએ જ એનાં સાચાં મૂલ્યનાં હિંદની પ્રજાને દર્શન કરાવ્યાં. એના વિષે, એનાં જીવન વિષે જાણવાની જૂઞ્ઞ આવાં મૃત્યુથી જ પ્રગટી છે !

“હિંદની વિભૂતિઓ ને તો પરદેશો જ પ્રિયે, છે, ને ? આ મહાવિભૂતિનાં મૂલ્ય કદાચ ત્યાં સાચાં અંકારો.

“અને પ્રાણુવાન એ પ્રજાઓમાંથી કોક એનાં સત્યો ઝીલશે, અને એની જીવનગાથા કદાચ મૃત્યુમુખમાંથી માનવજાતની ખેંચી લાવશે !”

અહ્તા મૂક રહ્યા. શંભુનાં નેત્રો અશ્રુદ્વારી ડોલી રહ્યા. જાણે કહેતા હોય, “માનવ તો જૂલી જશે, કે એ માનવી હતો. માનવો એને દેવ ગણાવશે. અને એના જીવનને દૈવી ગણી, નહિ અનુસરવાનું બહાનું શોધશે. પૃથ્વી પર જ સત્ય પ્રગટે છે, પૃથ્વી તત્વથી ભરપૂર માનવીમાં મહત્તા હોય છે, એ વસ્તુ કણ્ઠલતાં જાણે એને શરમ લાગે છે.

“અને આમ એને દેવત્વ અપીને એના બોધને ઊંચે મુકશે. એનાં જીવનનાં તત્વોને દૈવી કહી દૂર જ રાખશે. ‘આપણાથી એવું થઈ જ ન શકે,’ એવાં પામરતાનાં બોલ કાઢી એનાં જીવનકાર્યને ઉવેખશે. માનવમાંથી દેવ બનેલાં આપણાથી આ અજાણ્યું છે ?”

અહ્તાનાં ભવાં પર કરચલી છવાઈ. તેમની આંખ આગળ ઇતિહાસ તરવર્યો. પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે યમુના કાંઠે અવતરીને કૃષ્ણે કર્મયોગ પ્રબોધ્યો હતો. જીવનમાં એ જીવી જતાવી, પરિણામે નિષ્કળતા પામી, આખરે સૌરાષ્ટ્રને સમુદ્ર કાંઠે પારધીને બાણે હણાઈ એણે લીલા સંકેલી હતી.

અને આજે સૌરાષ્ટ્રને સાગર કાંઠે જન્મી, કર્મયોગને આચરી ખતાવી, એ આચરણનાં અનુકરણો ના બાળી, વ્યથા છલકાતાં ઉર સાથે નમ્મરિદીનેહાથે હણાઈ, મોહનદાસે યમુનાતટે લીલા સંકેલી હતી ! એક વર્તુલ શું પુરું થતું હતું !

તેમની આંખે અબોલ વેણુ કાઢયા, “એવું અને તો તમારૂં ત્રીજું લોચન ક્યાં નથી ?” તેમણે શંભુને ઉદ્દેશ્યા, “માનવીએ હવે તો પરમાણુ વીધીને એ સાધ્યું છે !”

વિજ્ઞાના મુખ પર એ મ્હાન રિમત ફરીથી રમ્યું.

માનવ અને દેવોનીયે દુર્બળતા જોઈ રીઠા થયેલાં એમનાં હૃદયે એ શું વિચાર્યું હશે કે આડંબરના વિરોધી એ મહાસંતની સ્મશાન યાત્રામાં સત્તાની એ સખવટ અને સમ્રાટો ને દિગ્ગ કરે એ દખ્ખે તો તેનાં કારમા મૃત્યુથી જેમનાં મગજ બહાર મારી ગયાં હતાં એવી, નાદાન બાળક જેવી પ્રજાની સાહજિક ભિમ્મિ જ હતી ! પ્રિયતમના અવસાન પાછળ એવાં જ પ્રદર્શન માનવીમાત્ર યથાશક્તિ કરે છે, ને ! અને આમાં તો પશુબળે અહિંસાને અંજલી આપી પોતાની લઘુતા સ્વીકારી હતી !

અને એવોજ જવાબ દેતો હોય તેવો યાત્રીઓની ધુનનો ગુંગરવ રેડીઓમાંથી દિશદિશમાં ઉભરાવા લાગ્યો:—

ધંધર અદ્ભાહ તેરા નામ,

સંજકો સન્મતિ દે ભગવાન

અને પડખે વળેલા ટોળામાંથી અવાજ આવ્યો. ‘બાપુજીનું સ્મારક રચવું જોઈએ.’ ‘એમનાં મંદિરો બનાવીએ.’ ‘એમની મૂર્તિઓ સ્થાપો, જેથી આપણાં બાળકો એમને સંભારે !’

અને જેનાં મરણનાં છેલ્લા દિવસો અવગણનાથી દુખાયા હતા, તેના સ્મારક અને તર્પણની આકાંક્ષા ભરતીની વેળ માફક બિભ-રાવા લાગી...

૫. સ્મારક અને તર્પણ ~~૨૬૭૫૦~~

સદ્ગત વ્યક્તિનાં સંભારણાં જળવાઈ રહે તે માટે જે કાંઈ કરવામાં આવે તે સ્મારક. સદ્ગતના આત્માની તૃપ્તિ માટે ક્રિયા થાય તે તર્પણ. સ્મારકનો હેતુ સદ્ગતની યાદગીરી જળવવાનો છે. તર્પણનો હેતુ તેની રહીસહી વાસનાઓ સંતોષવાનો છે.

કાળસમુદ્રને કાંઠે માનવી ઉતરે છે, અવનવી જીવનલીલા રમે છે, અને ફરીથી કાળસમુદ્રમાં લીન થાય છે. એ સમુદ્રના કિનારા પર રેતાળ પટ છે, કાળમોઢ ખડકો છે, નક્કર જમીન પણ છે. કોઈ માનવીઓ રેતાળ પટ પર આછી આછી પગલીઓ પાડે છે., ધણાં ખર્ચા ખડક કે નક્કર જમીન પર ફરી પોતાના આગમનનું નામો-નિશાન મુક્યા વગર પાછા જાય છે. પણ કોઈ વિરાટકાય પુરુષો તો એ કાળમોઢ વજ્રજાટ પર ન ભુંસાય એવાં પગલાં પાડે છે. કાળ-સમુદ્રના પછડાટા પણ આ વજ્રપગલીઓ ધોઈ શકતા નથી.

આવા વિરાટ પુરુષોને તે સ્મારક શાં ? જોને વિસરવા સહેલાં નથી, તેનાં સંભારણાં માટે કૃત્રિમ ઉપાયોનો અર્થ શો ? બુદ્ધ, ઈશુ, જરથુષ્ટ્ર કે મહંમદ,—શંકર, શ્વેટો, કેન્ટ કે ટોલસ્ટોય,—અશોક, અકબર કે યુધિષ્ઠિર,—વિક્રમ, ભોજ કે હાતીમતાઈ—એવાનાં જીવન માનવતા જોડે એટલા સંકળાયેલાં હતાં, કે એમનાં જીવનકાર્ય જ એમનાં સ્મારક છે. એમનાં નામ તો સમકાલીન જ નહિ, પણ નહિ અવતરેલી પ્રજાનાં હૈયામાં યે કોતરાયા હોય છે. આ મહાનુભાવો તો કાર્યદેહે અને યશઃદેહે ચીરંજીવ જ છે. સ્મારકોની એમને જરૂર જ નથી.

પણ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં અલ્પકાલીન સિદ્ધિ મેળવીને, નાના ક્ષેત્રમાં સુવાસ ફેલાવીને, જેમણે કાળસમુદ્રના કાંઠા પરની રેતીમાં

અદ્વૈતજીવી પગલાં પાડ્યાં હોય તેમનાં એ મર્યાદિત પુરુષાર્થની યાદ-
ગીરી માટે સ્મારકોની જરૂર છે. જો કે આવી વ્યક્તિઓનું જીવન-
કાર્ય જ અદ્વૈતજીવી હશે તો એ સ્મારકોનું મૂલ્ય પણ શું છે? મીસ-
રના મહાકાય પીરામીડો કયા સમ્રાટનું નામ પણ સંભરાવે છે?
જમતભરમાં વેરાયેલાં સ્તૂપો, સમાધિઓ, સ્મારકસ્થભો, શિલ્પકૃતિઓએ
કોને માટે માનવહૃદયમાં ઉર્મીઓ ઉભરાવી છે.

તો પછી મહાત્માજીનાં સ્મારકનું શું? કાળસમુદ્રના તટ પરના
કાળમીઠા ખડકોમાં કેતરાયેલી થોડી ઘણી પદ્મરખાઓમાં એમની
પદ્મરખા સર્વથી વધારે વજ્રરૂપ છે. વિશાળ માનવતા છતાં મર્યા-
દિત ક્ષેત્રવાળા ખીજા બધા વિરાટ પુરુષો કરતાં એમનું ક્ષેત્ર
વિશાળ હતું, એમનું જીવન ઘણાં વધારે રંગોથી રંગાયેલું હતું.
એમની માનવતા પણ વધારે વિષયોને સ્પર્શી હતી. ધરિત્રી જીવે
ત્યાં સુધી ના બૂંસાય એવી પાદ પંક્તિ જોણે પાડી છે, એને કયો
હૈયાકુટો ભૂલવાનો હતો, કે તેની યાદદાસ્ત ઉત્તેજવા સ્મારક જોઈએ?
અને એવા ઠાઈ હોય, તો તેને સંભારાવે શો લાભ?

તો શું મહાત્માજીનું સ્મારક ના રચવું? રચવું, જરૂર રચવું.
એનાંથી એમનાં સંભારણુ વધવાનાં નથી, પણ એ સ્મારક આપણને
આશ્વાસન આપે, તેમની તરફનાં આપણાં નદિ કરેલાં કર્તવ્યની
ઉણપ પુર્યોનો સંતોષ આપે, આપણી અધુરપની ગિમીને મૂર્ત સ્વરૂપ
આપે, અને એ રીતે આપણાં હૃદયની વ્યથા હળવી કરે.

સ્મારક શા માટે? આમ ખરું જોતાં મહાત્માજીનાં સ્મારક
રચવાં એ આપણા સ્વાર્થની વાત થઈ. પૂજ્ય બાપુજી જેવા મુક્ત
આત્માને તો એની શું પડી હોય? જોણે વાંછા માત્ર જીતી હતી,
જેનું એકજ વ્રત પારકી સેવા અને પારકા ઉદ્ધારનું હતું, તેને
કીર્તિની ખેવના હોય, કે પ્રશંસાની વાસના હોય એમ માનવું તે
એ અનાસક્ત યોગીનું અપમાન છે. જોણે જીવનમાં સત્તા, મહત્તા
કે કીર્તિ ઝંખ્યા નથી, તેને મર્યા પછી કીર્તિ મળે કે ના મળે તેની
શી પરવા હોય?

અને ઉપર જણાવ્યાં તેવા સ્મારકથી એના આત્માને શું ? જગ આખાને ઉદ્ધારવાની જેને તમન્ના હતી, યુગ યુગથી દલિત માનવ જાતને શાંતિ, આત્માદી અને સુખમાં સ્થાપવાની જેની આકાંક્ષા હતી, ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક મરણના માર્ગ પર ધસી જતી કે હડસેલાતી માનવતાને સજીવન અને નિત્યજીવિત રહેવાનાં માર્ગ પર મુકવાની જેને તમન્ના હતી તેના આત્માને શું જંગી પ્રતિભાઓ, વિશાળ ઉદ્ધાનો કે એવાં ગમે તેવા ભવ્ય ભૌતિક સ્મારકોથી શાતા વળશે ખરી ? એનાં જીવનસંદેશના ઉપલક્ષીઆ અભ્યાસથી, એનો કીર્તિમાથાના રટણ કે પ્રવચનથી, કે એના બાહ્યઆચારનાં બાહ્ય અનુસરણથી એને તૃપ્તિ થયા સંભવ છે ?

ના. દેહથી મુક્ત થયેલા એ આત્માને હવે દેહનાં—ઇન્દ્રિયોનાં બંધન નડતાં નથી. મીઠા ભોગોથી, અતિનમ્ર વર્તનથી, મનોભાવ છુપાવીને દાખવેલી અનુકૂળતાથી હવે એ છેતરાશે નહિ. નિર્બંધ વિચરતા એ આત્માની આગળ હવે દરેકનાં હૃદયનાં પડેપડ ખુલ્લાં હશે. એનાં હૃદયની વિશાળતાનો હવે ગેરલાભ લઈ શકાશે નહિ. એને જોઈશે નિર્દોષ અનુસરણ કે નિર્ભય, સૈદ્ધાંતિક મતભેદ સાથે અલ્પ પણ સાચાહૃદયનું કાર્ય. એ વગર એને શાતા વળશે નહિ.

પણ એથી કેં એ સ્મારક રચ્યા વગર ચાલશે ? એવા સ્મારકો વિના આપણાં આત્માઓ શાંત નહિ થાય. ઘેરા શોક અને કષ્ટણ આકાંક્ષથી જલબલતાં હૈયાંવાળાં સમસ્ત જન્મતને એવા સ્મારકો વિના શાતા વળશે નહિ. જે પુરૂષે આપણે માટે આટલું કયું, આટલું વેઠ્યું, જેણે જીવનની પ્રત્યેક પળે આપણે વિચાર કર્યો, તેનાં જીવતાં નહિં, તો મૂઆ પછી તો આપણે એમને માટે થેકુંક તો કરી લઈએ. ભલે જીવનમાં એમનાં ધ્યેય અને સિદ્ધાંતોને અનુસરવાના અખાડા કર્યા હોય, એમના વિચારોને અવગણ્યા હોય, એમની પ્રિયતમ ઇચ્છાઓથી વિરુદ્ધ વર્તન કયું હોય—ભલે તે મોંઢાની અનુમતિ દર્શાવી, વર્તનમાં એમના આદેશ ના યે ઉતાર્યા હોય—પણ

થોડા ધણા પૈસા—(અને એ મોટે ભાગે એનાં કાર્યને લીધે કે એનાં નામથી આડકતરી રીતે મળેલાં હોય)—આપી દેવાથી આ બધાનો બદલો મળી જતો હોય એવી જોડી જોડી ઇચ્છા આ સ્મારક રચવા પાછળ ધણાનાં મનમાં હોય છે.

આમ ખરું જોતાં આવાં સ્મારક એ આપણા આત્માની તૃપ્તિ માટે છે. એમાં આપણું તર્પણ છે—મહાત્માજીનું નહિ.

જો સ્મારક રચવામાં મદદ કરી આપણે સંતોષ માની લઈએ, કે આપણું કર્તવ્ય પૂરું થયું છે, તો તેમાં આપણા આત્માને આપણે છેતરીએ છીએ; પણ એમાં જો જોડો જોડોયે અરપટ પસ્તાવો રહ્યો હોય, નહિ ક્યાંનો અસંતોષ રહ્યો હોય, મહાત્માજીનાં ઋણનો સ્વીકાર રહ્યો હોય, એનાથી આપણો સ્વાર્થઘસત આત્મા અદ્વંદ્યે જાગ્રત થાય તો એવાં સ્મારકોનું આત્મવિકાસમાં થોડું ઘણું મૂલ્ય છે. આ સત્ય સમજી લઈ સ્મારકો રચાય, અને એમાં ફાળો અપાય એ ઇષ્ટ છે.

પણ આવાં સ્મારકથી મહાત્માજી તરફનું આપણું ઋણ શીટશે એમ રખે કોઈ માની લે. ઊલટું આ રીતે મનને શાંતા આપી, હૃદયની વ્યથા ઉતારી નાંખી આપણે મહાત્માજીના અતિ ભારે ઋણભારને વધારીશું. એમનાં મરણ પછી પણ એમને નામે નજીવા કાર્યથી મેળવેલા સાંત્વનથી ઊલટાં આપણે એમના વધારે ઋણી થઈશું. એ ઋણ ફેડવાનો એક જ માર્ગ છે.—યથાશક્તિ, યથા-અવકાશ અને યથામતિ એમનું તર્પણ કરવું તે.

ઋણહાર—આ તર્પણ એકલું એમના આત્માની તૃપ્તિ અર્થે નથી. એમણે એમનાં કાર્ય, વક્તવ્ય અને ઉદાહરણથી જગતના ધણાંએને મહાઋણમાં નાંખ્યા છે. એમનાં કાર્યો જ્યાં સુધી અધુરાં રહે, એમની માનવજાતને લગતી ઇચ્છાઓ વણપૂરી રહે ત્યાં સુધી એ ઋણહાર શીટશે નહિ. જે જે વ્યક્તિ કે વર્ગનાં જીવન, માનસ અને આત્માને એમણે યત્કિયિત પ્રકાશ આપ્યો હોય, જેનાં જેનાં

ભાર કાર્ય, અનુકંપા કે આશ્વાસનથી હળવાં કર્યાં હોય, તે સર્વેને માટે આ ઋણુનો થોડો ઘણો બદલો વાળવાનું કર્તવ્ય હિતું થાય છે. સ્મારકોથી તો ઉલટો એ ઋણુભાર વધે છે. એટલે જ આપણે સ્મારકથી સંતોષાયે વળે એમ નથી. માટે દરેક વ્યક્તિ અને વર્ગ પોતા પર થયેલાં ઋણુને સમજી લે, અને એ ઋણુને ફેડવા પ્રયત્ન કરે.

ઋણુ ફેડવું કેમ ?— આ ઋણુ સર્વાંશે તો જ્યાં સુધી એમનાં કાર્યો અધુરાં રહે, એમની ઇચ્છાઓ વણપૂરી રહે ત્યાંસુધી શીટી શકશે નહિ. આ વસ્તુ પૂજ્ય આપુજીના વિવિધ આદેશો અમલી બનાવવાથી અને એમનાં વિવિધ કાર્યક્રમો આગળ ધપાવવાથી બની શકે: અલગત, દરેક જણ આ બધું ના કરી શકે. પણ મહાત્માજીનું જીવનકાર્ય અનેકમુખી હતું, માનવ કલ્યાણની ભિન્ન ભિન્ન જાતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમણે ઉપાડી હતી, અને એ માટે બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓ (એમનું ઇચ્છેલું આયુષ્ય મળે તો) ઊપાડવાની તેમની આકાંક્ષા હતી. વળી માનવતા,—માનવધર્મનાં એમણે દર્શન કર્યાં છે અને કરાવ્યાં છે. એ માનવતા જગતમાં ફેલાવવાની હતી. આ બધું જોતાં એમનું તર્પણ લાગે છે તેટલું અઘરું નથી; જેટલે અંશે એમનો બોધ જીવનમાં ઊતારાય, જેટલે અંશે એમના કોઈ પણ આદેશો અમલમાં મૂકી શકાય, તેટલે અંશે કાર્ય કરનાર માણસ પોતાનાં પરનું ઋણુ તો ફેડી શકે છે. આ માટે ગાંધીજીનાં જીવનહેતુ, કાર્યક્રમ અને આદેશોની માહિતી જરૂરી છે.

પણ આ માહિતી મેળવવું પણ સહેલું નથી. એમનું જીવનકાર્ય અને એમની ઇચ્છાઓ એટલા બધા ક્ષેત્રોને સ્પર્શતી હતી, કે એનું વર્ણન અને વિચારણા કરવા તો પુસ્તકો જોઈએ. છતાં એ અનેક-વિધ વસ્તુસંગ્રહમાંથી તરી આવતા મુખ્ય મુદ્દાઓ તો ઘણા થોડા છે, અને એની ટુંકી પણ સારગ્રાહી વિચારણા અઘરી નથી. એટલે હવે આપણે આ વિષય પર એવો વિચાર કરીએ.

૬. મહાત્માજીનું જીવનધ્યેય

મહાત્માજીની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રવચનોનો વિચાર કરી એમાંનો સર્વામાન્ય અને મધ્યવર્તી દોર પકડીએ તો એક જ શબ્દમાં મહાત્માજીનું જીવનધ્યેય સમાધાન થાય છે—માનવદુઃખનાશ. જગતમાં વ્યાપેલી દરિદ્રતા, અસહાયતા અને અસમાનતા એમને દુર કરવાં હતાં. આ માટે એમનું લક્ષ્ય બને છે વિશ્વશાંતિ; અને વિશ્વશાંતિની સાચી અને કાયમી સ્થાપના માટે સત્ય અને અહિંસા એ બે વસ્તુઓની દૃઢ સ્થાપના થાય એ જરૂરી હતું. માટે જ એમણે સત્ય અને, અહિંસા પર બાર મુક્યો હતો.

સત્ય અને અહિંસા માટે પુષ્કળ લખાયું છે. માનવતાના આ ઉચ્ચતમ આદર્શોનાં વખાણો સૌએ કર્યા છે, છતાં લગભગ બધાએ એ આદર્શોને બીનવ્યવહાર, અશક્ય, અને માત્ર વાણીવિલાસના કે રાજનીતિના ખપ પૂરતા દાવ તરીકે જ ગણ્યા છે, એ જોતાં વિશ્વશાંતિની સ્થાપના માટે આ સિદ્ધાંતો શા માટે જરૂરનાં છે, તે આપણે જરા જોષ લઈએ તો ખોટું નથી.

વિશ્વના રાષ્ટ્રો વચ્ચે થતા આવેલા વિમરોના કારણોનાં મૂળમાં જોઈશું તો આપણને બે કારણો મુખ્યત્વે જડી આવશે. આર્થિક અસમાનતા અને શોષણ. આ વસ્તુઓ છે ત્યાં સુધી વિશ્વમાં શાંતિ સ્થપાય નહિ. હવે આ વસ્તુ નીલાવવામાં જેમને સ્વાર્થ છે એ વર્ગો રાજકારણનો ઉપયોગ પ્રજા પ્રજા વચ્ચે અવિશ્વાસ અને શોષ ઉપજાવવામાં કરે છે. આને માટે તેઓ કૂટનીતિ અને ઝેરી પ્રચારનો લાભ લે છે. જગભરનાં મુત્સદ્દીઓનાં એ બે મુખ્ય સાધનો છે.

હવે સત્યની સ્થાપના થાય તો આવી કૂટનીતિ ચાલે નહિ. જુદાજુદા પર નભનાર પ્રચારકાર્ય ખુલ્લું પડી જાય. અને જે પ્રજા-

ઓમાં અહિંસાનું તત્ત્વ દાખલ થયું હોય તો આવાં ઝેરી પ્રચારની પણ અસર થાય નહિ. આટલા માટે જ મહાત્માજીએ રાજકારણમાં આ એ વસ્તુઓ પર ભાર મૂક્યો હતો.

સત્યની સ્થાપના એટલે માનવજાતમાં અસત્ય પ્રત્યે નફરત. જગતભરમાં આવી સર્વમાન્ય લાગણી પ્રવર્તતી હોય, તો કપટ નીતિથી કીર્તિ અને સત્તા પામતા મુત્સદ્દીઓને એવી નીતિ વાપરવાનો મોહ ના રહે. કારણ કે એમનું જરાપણ જુઠાણું પકડાય તો પ્રજા એમને તરછોડે. આથી આવા પગલાં લેવામાં ઉલટો એમને ભય રહે. આમ અને એટલે રાજકારણમાંથી જુઠાણું ઓછું અને ઓછું થતું જાય, પ્રસંગ આવે ત્યારે પણ જેને પક્ષે અન્યાય હશે તેનાથી પોતાની પ્રજાને જુઠાણાં દ્વારા ઉશ્કેરવાનું કાવશે નહિ, આથી પ્રજા પ્રજા વચ્ચેનાં ધર્ષણના ઘણાખરા પ્રસંગ દૂર થઈ જાય.

અને એમ છતાં પણ જે થોડા ઘણા ધર્ષણના પ્રસંગો ઉપસ્થિત થાય, તેમાં પણ જે અહિંસાને જગતમાં પ્રતિષ્ઠા મળી હોય તો એવા ધર્ષણોનો વિગ્રહ વગર જ નિકાલ આવે. કારણ કે અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા એટલે જ વિગ્રહખોરીનો અભાવ, અને એને સ્થાને સમાધાન, તડખેડ કે છેવટે સમજુતીભરી ઉદારતા.

પણ જડવાદથી અંજાયેલા, અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિથી દરવર્ષે નવીન વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓ વરતા માનવલોકમાં સત્ય અને અહિંસાનો પ્રચાર કરવો રહેતો નથી. અત્યાર સુધી આ વસ્તુઓના પ્રચાર માટે ધર્મ—સંપ્રદાય—ને સાધન તરીકે વાપરવામાં આવતા. પણ ધર્મશ્રવને ધન્કારવાની અને અધ્યાત્મને અવગણવાની હદ સુધી આવી પહોંચેલાં માનવકુળને ધર્મ અને સંપ્રદાય એ દીલ બહેલાવવાના સાધન માત્ર રહ્યા છે. આ સંજોગોમાં માનવધર્મની પુનઃ સ્થાપના સિવાય સત્ય અને અહિંસા ફેલાય નહિ, અને એ ના ફેલાય ત્યાંસુધી વિશ્વશાંતિ સ્થપાય નહિ. માનવધર્મની પુનઃ સ્થાપના માટે જીનાં, આદિદેવિક

માર્ગો આ જડવાદના જમાનામાં બહુ કામચાજ ન નીવડે એ ચોક્કસ છે. અત્યારે દેવ, ઇશ્વર, શ્રદ્ધા, પરબવનો ડર કે સ્વર્ગનો લોભ એ જગતના ફેળવાયેલા વર્મ આગળ રજી કરવાથી ધર્મની પુનઃ સ્થાપના થાય એ શક્ય નથી. અત્યારે તો માનવતાની પ્રતિષ્ઠા જડવાદને સ્વીકાર્ય એવા આધિભૌતિક બળો અને પરિણામોથી જ થઈ શકે, આમ આધિભૌતિક તત્વ પર ધર્મની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો વિષમ-કાયડો ઉભો થાય છે. આ કાયડો ઉઠેલવાનો ભગીરથ અને યશસ્વી પ્રયત્ન એ મહત્ક્રમણું જીવનકાર્ય થયું. એ જીવનકાર્ય બિનબિન પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા અને અનેક પ્રકારના પ્રયોગો દ્વારા વ્યક્ત થયું છે, છતાં એનું એક જ લક્ષ્ય રહ્યું છે—સત્ય અને અહિંસાની જગતવ્યાપી પ્રતિષ્ઠાની સાધના. આપણે હવે ગાંધીજીનાં એ જીવનકાર્યની સાધના પાછળની વિચારણા અને એમાં મળેલી સિદ્ધિઓ જોઈ જઈએ, એટલે શું શું કરવાનું હજી બાકી છે, શું કરવાથી એમનું તર્પણ થઈ શકે એ આપણને સમજણ પડે.

૭. જીવનલક્ષ્યમાં અંતરાયો

પોતાનું જીવન ખ્યેય નક્કી કર્યા પછી પોતાના જીવનનો કાર્યક્રમ લડવામાં મહાત્માજીએ જે ઝીણવટ અને શુદ્ધિ વાપર્યા છે, માનવ સ્વભાવનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન દાખવ્યું છે, અને એ બગીરથ કાર્યક્રમ માટે જોષ્ઠતી જે અખૂટ શ્રદ્ધા બતાવી છે એ ખરેખર અદ્ભૂત છે. જેને માટે જગતમાં કોઇને માન નહોતું, જેને ત્રિષે જન્મતમાં અજ્ઞાન હતું, એવા પરતંત્ર હિંદુસ્તાનમાં સકારણ હિંદુએલી હિંદુ કોમમાં એમનો જન્મ હતો. હિંદમાં જે ગુજરાતના વતનીઓ માટે હિંદો મત નહોતો. ઇતિહાસ પ્રાંતના લોકો ગુજરાતીઓને મતલબી, પોચા અને માત્ર વ્યાપારની જ આવડતવાળા માનતા. ગુજરાતીમાં શુદ્ધિ, વિદ્યા, સાહસ કે સ્વાતંત્ર્ય માટે પ્રેમ હોય જ નહિ, ગુજરાતીઓમાં લડવા, વેઠવા કે મરવાની તાકાત હોય જ નહિ એવી સાર્વત્રિક માન્યતા હતી. તેમાં જે ગુજરાતમાં કાડીઆવાડી માટે માન નહોતું. કાડીઆવાડી કાર્યકર્તાઓ પર લોકો શંકાની નજરે જોતા. નાનાં નાનાં રજવાડાઓમાં વહેંચાયેલી એ પ્રજામાં અસ્મિતાનો સદંતર અભાવ હતો.

અને સ્વભાવે ભીરૂ ગણાતી હિંદુ કોમમાં વાણીઆનું નામ ભીરૂતામાં પહેલું આવતું. વાણીઆમાં તો વાણીઆગત જ હોય, જરાયે જોખમ કે ભય લાગે એટલે વાણીઆને 'ફેરવી તોળતાં' કે 'પાછડી ફેરવતા' વાર લાગે જ નહિ, વાણીઓ તણાય તો જે લોભે લાભે જ તણાય, આવી આવી એ જ્ઞાતિની ભીરૂતા અને સ્વાર્થીપણા વિશેની લોકફટ માન્યતાઓ હતી. આ સંજોગોમાં એક કાડીઆવાડી વણિક જગન આખાની નેતાગીરી માટે મથવાનો વિચાર કરે એ વસ્તુ જ અદ્ભૂત છે !

અને એને અંતરાયો એ કેટલા ઓળંગવાના હતા ? ઉપર જણાવેલી કોમ અને પ્રાંત પરવેની જન્મથી મળેલી અમલગતો

હતી જ. સાથે સાથે કુદરતે નખળું શરીર અને શરમાળ સ્વભાવ આપ્યા હતા. સાથે સાથે સમય પણ ખૂબ જ પ્રતિકૂળ હતો. દેશભરમાં નાસ્તિકતા અને અંધશ્રદ્ધાની ધોર અથડામણ હતી. પશ્ચિમની કેળવણીએ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના પાયા તોડવા માંડ્યા હતા, હિંદુત્વની હાંસી અને હાની થતી જતી હતી, અને જગતભરમાં જડવાદનું જોર જામી ગયું હતું. તાજેતરમાં જ સિદ્ધ થયેલા ડાર્વિનના ઉત્ક્રાંતિવાદે, જૂસ્તર, ખગોળ અને અન્ય ભૌતિક શાસ્ત્રોમાં મળેલી અપૂર્વ સિદ્ધિઓને લીધે, યુરોપમાંથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પરની શ્રદ્ધા ઉડી જવા માંડી હતી. ઇસ્લામની બેહાલી પણ એ અરસામાં પુરી થઈ હતી. અશ્વધાનીસ્તાન, ઇરાન, મોરોક્કો અને મીસર યુરોપના આશ્રિત બન્યા હતા. તુર્કી તો યુરોપની દયા પર જીવતું હતું. ઔદ્ધ ધર્મવાળા દેશોમાં જાપાન સિવાય બધાની દશા બેહાલ હતી.

અને જાપાને તો પૌર્વાત્ય સંસ્કારો લ્યજી પશ્ચિમના જડવાદને રજેરખ પચાવવા માંડ્યો હતો. હિંદુ ધર્મવાળા હિંદુસ્તાનની દશા તો એ સૌથી એ બદતર હતી. રાજક્રિય, આર્થિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ગુલામીમાં જકડાયેલો એ દેશ ઝડપથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ જ ગુમાવતો જતો હતો.

આ સાથે ગાંધીજીનો ધર્મો વિષેનો અભ્યાસ તે વખતે ઉપરછલો હતો. નવા ધર્મના સંસ્થાપકમાં જોઈતી ઝનૂન તેમના સ્વભાવમાં જ નહોતી. નવા ધર્મની વિચારણાનું સાહિત્ય પણ નહોતું, અને સંપ્રદાયોથી ખદખદતા આ દેશમાં નવા સંપ્રદાયનું જરાએ મહત્ત્વ નહોતું.

આમ સ્થળ અને કાળ પ્રતિકૂળ હતા, શરીર અને મગજ પુરતાં તૈયાર નહોતા. સંસારની જવાબદારીઓ પણ નાની સૂની નહોતી. ધનના ઠેકાણું નહોતા. સમઘર્મીઓનો અભાવ હતો. આવી સર્વમુખી કારમી પ્રતિકૂળતાઓ છતાંયે ધર્મ સંસ્થાપનનો સંકલ્પ તો થું, પણ સ્વપ્નેય સેવર્વા એ એક જ વસ્તુ મહાત્માજીની મહત્તા, આત્મવિશ્વાસ, અને અડગતાનો પૂરાવો આપે છે. ~

એવો સંકલ્પ કર્યા પછીએ એમનું હૈયું નહિ ડગ્યું હોય ? સ્વપ્નાં સેવે, કે સંકલ્પ કર્યે કાંઈ કાર્યો થાય છે ? નાનાં મોટાં દરેક કાર્ય માટે સાધનો જોઈએ. સાધનોના ઉપયોગનું જ્ઞાન જોઈએ. એ જ્ઞાનને અમલી બનાવવા અવિરત શ્રમ જોઈએ. તેમાં જ્યારે લોકોની માન્યતાઓમાં ઘડમૂળથી પલટો લાવવા માટે કાર્ય કરવું હોય તો તો મુશ્કેલી અનેક મણી વધી જાય છે.

કોઈપણ જાતના પ્રચાર માટે બે વસ્તુઓ તો જોઈએ જ. એક તો પ્રચારકને સાંભળનાર શ્રોતામણ. બીજું શ્રોતાઓને મળે ઉતરે એવી જાતનો પ્રચાર. મહાત્માજી ધર્મવિમુખ થયેલી અને જડવાદથી અંજળયેલી જગતની જનતાને બોધવા માંગતા હતા. આવી જનતાને પહેલાં તો તેમની તરફ આકર્ષવાની હતી, તેમનું સાંભળે એમ કરવાનું હતું, અને પછી પોતે જે સિદ્ધાંતોનો પ્રચાર કરે તે સાચા છે, કામચાખ છે, અને તેને સ્વીકાર્યા વગર નહિ ચાલે એટલી એમને ખાતરી કરી આપવાની હતી. એટલે કે એકલા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કે તર્કથી સમર્થન કરે ન ચાલે. એને વિષે બાષણો કે ચર્ચાઓ કર્યે કે લેખો કે પુસ્તકો લખ્યે પણ ન ચાલે. લોકો સામે તો એ સિદ્ધાંતોનો પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ રજુ કરવો જોઈએ. એ બોધપાઠથી એ સિદ્ધાંતોની કસોટી થવી જોઈએ, એ કસોટીમાં એ સિદ્ધાંતો પાર ઉતરવા જોઈએ. આટલું થાય ત્યારે આ મહાકાર્યનો પહેલો તબક્કો પુરો થાય.

પણ આટલું થાય તો પછી કાર્યસિદ્ધિ માટે અનુકૂળતાઓ ઉભી થાય. પછી ધન મળે, કાર્યક્રમો મળે અને સૌથી વધારેય અગત્યનું તો એ છે, કે બહાર પ્રતિષ્ઠા મળે; જેને અંગે શ્રોતાઓનું વર્તુલ વધે, કાર્યમાં આવેશ આવે. પણ આ બધું પ્રારંભિક તબક્કો સફળતાથી પુરો થાય તો બને.

આ માટે પહેલાં નાનું પણ અનુકૂળ ક્ષેત્ર લેવું જાઈએ. તેમાં આ સિદ્ધાંતોની કસોટી કરવી પડે. પછી ક્ષેત્ર વધારી આગળ વધાય.

આ બધા મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખી મહાત્માજીએ પોતાનાં જીવનનો કાર્યક્રમ ઘડ્યો. એ કાર્યક્રમ ઘડવા પાછળ ઉપરની વિચારણા ૨૫૪ દેખાઇ આવે છે.

એમણે જોયું કે જગત આગળ પોતાનાં વિચારો રજુ કરવા હશે તો પોતે આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા મેળવવી પડશે. આવી પ્રતિષ્ઠા માટે પહેલાં પોતાની અને પોતાના સિદ્ધાંતની દેશવ્યાપી ખ્યાતિ થવી જોઈએ. પણ એ ખ્યાતિ એકલી વિચારક કે પ્રચારક તરીકેની હોય તો ન ચાલે. એ ખ્યાતિ કાર્યકર્તા તરીકેની જોઈએ. વિચારકો તો દર પેઢીએ પાકે છે. પ્રચારકો દર દશકે પ્રગટે છે. સંગીન કાર્યદ્વારા એ સિદ્ધાંતોનું સત્ય પ્રગ્ન સમક્ષ રજુ નાંહ થાય તો જગતનાં હમલાબંધ પ્રચાર અને વિચાર સાહિત્યમાં ઉમેરો કર્યા સિવાય બીજું કંઈ દળદર શીટ નહિ.

અને જમાનો રાજકિય અને સામાજિક કાર્યનો હતો, ધાર્મિક કાર્યનો નહિ. જગતભરમાં શાખાઓ નાખી સર્વધર્મસમન્વયનો અગાધ વિદ્વાપૂર્ણ અને સતત કાર્યશીલ પ્રયત્ન થીઓસોફીકલ સોસાયટીએ કર્યો હતો, અને એ પ્રયત્ન કાર્યક્રમની દૃષ્ટિએ નિષ્ફળ ગયો હતો. આથી ગાંધીજીએ ધાર્મિક પ્રચારને રાજકિય અને સામાજિક કાર્યમાં ગુંથી દીધો, અને જગત અને દેશનાં રાજકિય અને સામાજિક પ્રશ્નોના હિકલના પાયા તરીકે પોતાના સિદ્ધાંતો રજુ કરી, તેને જગતવ્યાપી કરી શકાય એ ધોરણ પર એમણે પોતાના જીવનનો કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો.

જેટલી ભવ્ય આત્મનિષ્ઠાથી એમણે જીવનખ્યેય નક્કી કર્યું એથી વધારે ભવ્ય પ્રતિભા—genius—થી એમણે પોતાનો દુરગામી કાર્યક્રમ નક્કી કર્યો, માનવચિત્તને આકર્ષતી ત્રણ વસ્તુઓ—નવીનતા, ગૂઢતા અને સાહસ—(Novelty, mystery and daring) આ કાર્યક્રમમાં સમાયેલા હતા. નવીનતાથી કુતૂહલ પ્રેરી, ગૂઢતાથી

આકર્ષાને તેમના કાર્યક્રમમાં રહેલાં સાહસ અને નીડરતાએ લોકોને મંત્રમુગ્ધ કર્યાં, અને અવિરત કાર્યશીલતા, અડમ આત્મવિશ્વાસ અને સતતજગ્રત કાર્યદક્ષતાને લીધે એ ભગીરથ કાર્યક્રમ એમણે લગભગ પુરો પાડ્યો. એમણે વાંછેલું સવાસો વર્ષનું આયુષ્ય એમને મળ્યું હોત તો માનવજાતના કાયાપલટનો-વિશ્વખંધુત્વ, સહકાર, સુજનતા અને શાંતિની સ્થાપનાનો એમનો આખો કાર્યક્રમ પાર પડત, અને એ રીતે જગતભરમાં સુવર્ણયુગની સ્થાપના થાત, એ બાબતમાં એમણે દુરથી, તટસ્થ રહીને, તેમના હાથે થયેલા ઇતિહાસના અભિનવ અખતરાનો દરેક તબક્કો ધ્યાનથી જોયો છે તેમને તો ખાતરી છે. અત્યારે કાળે આપણી કૂર મસ્કરી કરી એમનું કાર્ય અધવચ્ચે અધુરું રખાવ્યું છે, છતાં સન્નિષ્ઠા, તપ અને બલિદાનનાં કાંઈ પણ મૂલ્ય હોય તો એ અધુરો કાર્યક્રમ પુરો પાડનારા બીજાઓ નીકળશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી અસ્થાને નથી.

આ બધું સમજવા માટે આપણે હવે એમના કાર્યક્રમો સમજી લઈએ.

૮ મહાત્માજીનો રાજકિય કાર્યક્રમ

ઉપર જણાવેલા અંતરાયો, સંજોગો અને આવશ્યકતાઓનો વિચાર કરતાં ગાંધીજીના જીવન ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે ત્રણ આવશ્યકતાઓ હોવી થઈ હતી. (૧) હિંદે તેમનો સંદેશ ઝીલવો જોઈએ, જે સિવાય જન્મતમાં તેમના સંદેશનો યોગ્ય આદર થાય નહિ. (૨) હિંદમાં આ સંદેશના પરિણામે એવું ફળ પ્રાપ્ત થવું જોઈએ, કે જેથી એ સંદેશ ખીનવ્યવહાર, તરંગી કે માત્ર બુદ્ધિવિલાસને યોગ્ય ગણી શકાય નહિ, પણ એની વ્યવહાર અને રાજકારણમાં અસરકારકતા સ્પષ્ટ થાય. (૩) આ પ્રમાણે થાય પછી એ સિદ્ધાંતનો જન્મતનાં રાજકારણમાં પ્રવેશ કરાવાય. આ માટે નીચેની રાજકિય સિદ્ધિઓ નવી પદ્ધતિથી ક્રમવાર સધાય એ જરૂરનું હતું.

(૧) હિંદની આઝાદીની પ્રાપ્તિ: કારણકે તેનાં વગર જન્મતમાં હિંદને પ્રતિષ્ઠા મળે નહિ, અને એ વગર હિંદના કેર્મ પણ નેતાના વચનો પર જન્મત બરાબર ધ્યાન આપે નહિ.

(૨) હિંદમાં અવિભક્ત, એકરાગી, શોષણવિહિન તંત્રની સ્થાપના, જેથી જન્મતને વિભિન્ન સંસ્કારો, જુદી જુદી જરૂરીયાતો, અને જુદા જુદા સંજોગો હોવા છતાં સમાધાન, તડઝોડ અને પરસ્પર વિશ્વાસથી સંકર કરી, તે દ્વારા સર્વના અભ્યુદયની સિદ્ધિનું દષ્ટાંત પુરું પડાય, એટલું જ નહિ, પણ આવી રીતે બળવાન થયેલું હિંદ સમજાની અહિંસાના પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ પુરા પાડી, આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં યોગ્ય દોરવણી આપવા શક્તિમાન બને.

(૩) આ બે વસ્તુ સાધવાથી મળેલી પ્રતિષ્ઠા, અને પ્રગટેલી

શક્તિના પીઠબળથી વિશ્વમાં સમુદાયતંત્રની રચના થાય, જેમાં સ્પર્ધાને સ્થાને મૈત્રી ભરી, સરસાર્ધવાળો સહકાર, હઠાત્રહી, અહં-ભાવી મમત્વને સ્થાને સૌજન્ય અને ન્યાયપૂર્ણ ઉદારતા, અને કુટીલ રાજનીતિના પ્રયોગને બદલે મદાનગીભરી માનવતા જગતનાં રાજકારણના પ્રધાનમંત્રી બને.

વિશ્વમાં પ્રેમ, સહિષ્ણુતા અને માનવતાના પાયા પર વિશ્વ-શાંતિ અને અંધુત્વની સ્થાપનાનાં મહાત્માજીનાં અંતીમ લક્ષ્ય સાધવા માટેના રાજકિય કાર્યક્રમનું આ ઉપરજીલું પૃથક્કરણ છે. આ ત્રણ પગલાથી એ વિરાટ માનવીને વિશ્વ માપવું હતું. એમાંનું પહેલું પગલું એણે પુરું કર્યું હતું, બીજા માટે એણે પગ ઉપાડ્યો હતો, અને ત્યાં તો એનાં અણુધાર્યાં પ્રયાણ થયાં ! હવે એ પછીનો કાર્યક્રમ પુરો થાય એ ય વર્તવાનું આપણું—એમની સિદ્ધિનાં વારસોનું—કર્તવ્ય છે.

પણ મહાત્માજી નાં જીવનલક્ષ્યની સાધના માટે જેમ આ રાજકિય કાર્યક્રમની સિદ્ધિ અનિવાર્ય હતી, તેમ એ કાર્યક્રમને સાધવાને નવા રસ્તાઓની જરૂર હતી. શસ્ત્રબળથી કે હિંસામય પ્રવૃત્તિથી હિંદને આઝાદ બનાવી, હિંદનાં માનવબળ અને સાધન સંપત્તિનું વૈજ્ઞાનિક ઢબે શસ્ત્રીકરણ કરી જમતના રાજકારણમાં હિંદ મહારાજ્યોમાં એ અગ્રણીપદ મેળવી શકે કારણ કે વસ્તીમાં હિંદ માત્ર ચીનથી ઉતરે છે. સાધનસંપત્તિમાં માત્ર અમેરીકાથી ઉપરનું છે, અને ભૌગોલિક રક્ષણાત્મક પરિવરોમાં તો આ બન્નેથી ચડીઆતું છે. પણ આ પ્રમાણે આંતરરાષ્ટ્રિય નેતાગીરી કાંઈ વિશ્વશાંતિ સ્થાપે નહિ, એનાથી કેં વિશ્વના રાજકારણમાં પ્રવર્તતી જોર તકબી, અને આંતર રાષ્ટ્રિય વ્યવહારોમાં પશુબળને મળેલી પ્રતિષ્ઠા નાશ પામે નહિ. આથી જ માંધીજીએ બાર મુકી કહ્યું હતું કે ‘મારે મન આઝાદી કરતાં અહિં-સાની સ્થાપના મુખ્ય વસ્તુ છે; અહિંસા વગર અથવા હિંસા દ્વારા મેળવેલા સ્વરાજ્ય કે સ્વાતંત્ર્યની મને ધૃષ્ટા નથી.’ આ માટે જ

હિંદ આઝાદ થયા પછી તેને અવિભક્ત, એકરાગ અને વ્યવસ્થિત કરવા માટે પણ કોઈ પ્રકારની બળજબરી કે દબાણ કરવું એમને મતે ઇષ્ટ ન ગણાય, કારણ કે વિશ્વના રાજકારણમાં જે અભિનવ સિદ્ધાંતો એમને સ્થાપવા હતા, તે આ પછી સ્થાપી શકાય નહિ. મહાત્માજીની આ વિચાર સરણી સમજી વધે, તો જ એમનાં ત્રણે રાજકારણી ધ્યેયની સિદ્ધિ માટે એમણે જે રચનાત્મક કાર્યક્રમને હમેશા મહત્ત્વ આપ્યું છે, તે સમજી શકાશે. એટલું જ નહિ પણ આ રચનાત્મક કાર્યક્રમના પાયામાં રહેલા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સમજી શકાશે.

૯. મહાત્માજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ

મહાત્માજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના જે વિભાગ પાડી શકાય. સામાજિક અને આર્થિક. માનવજાતનાં ધણાંખરાં દુઃખોનું મૂળ સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતામાં રહેલું છે. આ અસમાનતા, વિદેષ, વર્ગ-વિગ્રહ, વેરઝેર, સત્તાલોભ વગેરે રાજકારણને દૂષિત કરનારાં અને અર્થકારણને વધારે કૃટીલ બનાવનારાં પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે, અને જુદા જુદા વર્ગોનો નૈતિક અને આધ્યાત્મિક હાસ કરનારી લાઘવ અને ગૌરવ ગ્રંથીઓ પ્રગટાવે છે, ખોટી દીનતા, અશ્રદ્ધા, અધશ્રદ્ધા, અને મિથ્યાભિમાન યોષે છે, અને એ રીતે સ્વમાન, સંયમ અને સ્વસ્થતાથી જ પ્રગતિ સાધી શકે એવી માનવતાના મૂળ ધીમે ધીમે નષ્ટ પાડી, માનવને પશુતા તરફ ધક્કે છે.

આવી અસમાનતાને દૂર કરવા માટે જગતના ઇતિહાસના આરંભોથી પ્રયત્ન થયા છે. એની વિરૂદ્ધ પથગંબરો અને ધર્મચર્ચાઓ પ્રચાર કર્યો છે. પણ અશોકના એકમાત્ર અપવાદ સિવાય એ પ્રચારે રાજકારણ પર કશી અસર પાડી નથી. હિલદું, ફેટલીક વાર તો આવા પ્રચારોએ નવા પક્ષો સ્થાપી રાજકીય વાતાવરણમાં ધર્ષણ ઉમેર્યું છે.

અને એ અસમાનતાના પ્રતિકાર માટે જે રાજનૈતિક ઉપાયો લેવામાં આવ્યા છે, તેણે માત્ર એક પ્રકારની અસમાનતાના બદલે બીજા પ્રકારની ઉભી કરી છે, કારણ કે એ ઉપાયોના સાધન તરીકે એ જગજૂતા પશુખળ, શસ્ત્રખળ કે કૂટનીતિ નો ઉપયોગ થાય છે. પરિણામે કલેશ, વિગ્રહ અને અસંતોષ તો દૂર થતાં જ નથી. માત્ર સોષકો અને શોષિતોમાં સ્થાનફેર થયાં કરે છે.

આથી માંધીજીએ આખો પ્રશ્ન જીદી રીતે ઉઠેલવા ધાર્યું. જો આ અસમાનતા નૈતિક સાધનોથી દૂર થઈ શકે તો જ એને ફરીથી પ્રગટતી અટકાવાય. આ માટે એમણે સામાજિક મૂલ્યો બદલવાનું નક્કી કરી સામાજિક અને આર્થિક કાર્યક્રમ ધડ્યા. એની વિગતવાર વિચારણા પછીથી કરવા વિચાર હોવાથી એનો અત્યારે તો માત્ર અંગુલિ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.

આ મૂલ્ય પરિવર્તન માટે તેમણે કરેલા પ્રયાસના પાયારૂપ સિદ્ધાંતો તો મનુષ્યોમાં ધર્મ વિચારણા શરૂ થઈ તેટલા જૂના છે. પણ મહાત્માજીએ માત્ર વિચારણામાં જ રહેલા એ સિદ્ધાંતોને ભૌતિક સપાટીએ ઉતારી જીવી બતાવ્યા, એટલું જ નહિ પણ જીવનમાં કેવી રીતે ઉતારી શકાય તે બતાવ્યું. આ રીતે ધર્મને માત્ર દુરસદનો જ નહિ પણ સકળ પ્રવૃત્તિને આવરી લેતો બતાવી, તેમણે ધાર્મિકતાને વ્યવહાર રૂપ આપ્યું.

તેમનાં સામાજિક મૂલ્યો બહુ ટુંકાણુમાં વર્ણવી શકીએ એમણે જોયું કે શોષણ પાછળનો હેતુ સત્તા અને સત્તા દ્વારા ધન મેળવવાનો છે. ધન પાછળ પ્રધાન હેતુ શરીર શ્રમ વગર ગુજરાન અને આરામ મેળવવાનો છે. આ ઉપરાંત મોટાઈનો લોભ, લોકોને આંજવાને શોખ વગેરે આ સત્તાને ધનની સાહમારીના કારણરૂપ હોય. આથી એમણે જૂનાં છતાં વ્યવહારમાં નવા આદર્શો રજૂ કર્યા.

એમણે સંયમ, સાદાઈ અને લામની મહત્તા પુનર્જીવિત કરી, અને સામાજિક કે પ્રજાકિય નેતાગીરી માટે એમને આવશ્યક ગણ્યાં. આ રીતે એમણે ધન, વિદ્યા કે વંશાનુગત લાભવગને અપાતું વધારે પડતું મહત્ત્વ દૂર કરી, રાજકારણમાં નવા મૂલ્યો આપ્યાં.

આ સાથે સત્ય અને અહિંસાને આચારમાં મૂકવાની પ્રજાને ટેવ પાડવાની હતી. રાજકારણી પ્રગતિ આ સાધનોથી સાધવાની.

અને પ્રજા પરદેશી પાસે હક્કની માંગણી ત્યારે જ કરી શકે, કે તે પોતે ખીજાઓના હક્કને સમાવતી હોય. મહાત્માજીનાં ચતુર્વિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમો પ્રજાની સત્ય, ન્યાય અને અહિંસામાં તાલીમ આપવા રચાયા હતા.

એ તાલીમ મેળવ્યા પછી, પ્રજા રાજકિય ક્ષેત્રમાં આગળ વધી શકે. રાજકારણમાં એમણે સત્યાગ્રહની સ્થાપના કરી, તે માટે પણ આવી તાલીમની જરૂરીયાત હતી.

અને પ્રજામાં વ્યાપેલી સમૂહગત અને વ્યક્તિગત નિર્મળતા જોતાં આવી તાલીમ પણ વ્યક્તિગત અને સમૂહગત હોવી જોઈએ. આથી ગાંધીય* વિચાર સરણી અને કાર્ય પ્રણાલી આ ધોરણ પર રચાઈ હતી.

સમૂહગત વિકાસ માટે સત્ય, અહિંસા, સમાનતા સ્થાપવાની જરૂર હતી. શિસ્ત, સહિષ્ણુતા અને સ્વમતઆગ્રહની આવશ્યકતા હતી.

વ્યક્તિગત વિકાસ માટે સ્વાશ્રય, સુખનતા, અને સમતાની જરૂર હતી. સ્વમાન, શિસ્ત અને નિયમવદ્ધતા આવશ્યક હતા.

મહાત્માજીના સામાજિક કાર્યક્રમો પાછળની આ વિચારસરણી હતી

અને આર્થિક કાર્યક્રમોમાં નૈતિક મૂલ્યો અને માનવતાને મહત્ત્વ એમણે આપ્યું. પાશ્વિમાત્મ અર્થશાસ્ત્ર અર્થકારણમાં માનવતાનું મહત્ત્વ સ્વીકારે છે, અર્થ. પણ એની કાર્યપ્રણાલી માં એ મહત્ત્વ પર ધ્યાન રહ્યું નથી. એની વિચાર સરણીમાં વ્યક્તિને ભોગે સમૂહનો વિકાસ

* ‘ગાંધીય’ (Gandhian) શબ્દ પૂજ્ય મહાત્માજીની અંગત જાળતોને માટે મેં યેન્યો છે. એમના વિચારો, સિદ્ધાંતોને જુદી જુદી રીતે ધરાવી એમના વિચાર અનુયાયી વર્ગે જે કાંઈ કહ્યું, કે ક્યું હોય તેને ગાંધીવાદી (Gandhist) શબ્દે આપણે ઓળખીશું.

સાધવા પર લક્ષ્ય અપાયું છે. ગાંધીય વિચારસરણીમાં ' માણસ ' મહાન છે. એની આવશ્યકતાને પ્રથમ સ્થાન છે. એનો વિકાસ એ સૌથી અગત્યની વસ્તુ છે.

મહાત્માજીના આર્થિક કાર્યક્રમ પાછળનું મુખ્ય દષ્ટિગિંદુ આ છે.

અલગત ગાંધીય વિચારસરણીમાં મતભેદને અવકાશ હોય. ગાંધીય કાર્ય પ્રણાલી વિષે વિગતોમાં વિરોધ પણ હોય. પણ જે વસ્તુનાં ઉપરછઠ્ઠા અને મોટે અંશે બાહ્ય સ્વીકાર અને આચરણથી અકદમ્ય સિદ્ધિ સાંપડી છે, તેને સંપૂર્ણ છણાવટ સિવાય અદ્વિપાશયે ઉવેખાય નહિ.

૧૦. મહાન છતાં યે માનવ

પણ આ છણાવટ કરતી વખતે આપણે ભૂલવું ન જોઈએ કે મહાત્માજી માનવી હતા. એ મહામાનવે અપ્રતિમ સિદ્ધિઓ સાધી હતી, એ ખરું. પણ દેવત્વનો એમણે ઈન્કાર કર્યો છે. પોતાને દેવત્વ આરોપાય એનો વિરોધ કર્યો છે. અને એમને દેવત્વ અર્પવામાં એમનું અપમાન છે, એમની સાધનાનું અપમાન છે, અને આપણે માટે બ્રામક છટકાવારી ઉભી થાય છે.

મહાત્માજી સર્વોંશે માનવ હતા. પ્રત્યેક માનવીમાં રહેલી પશુતા, અને એનાથી પ્રગટતી નિર્બળતા અને દાનવતાનાં અંશો ધીમે ધીમે ધસી નાંખીને એમણે દુઃસાધ્ય એવી સુમાનવતા સાધી હતી. આમ સર્વોંશે માનવ એ અદ્વપાંશે માનવતા ધરાવતા આપણને મંત્રમુગ્ધ કરે, આપણને એમનું વ્યક્તિત્વ દુર્ભેદ અને દૈવી લાગે એ સાહજક છે. છતાં કલ્પનાનાં દેવોમાંયે જે મહા માનવતા જવદલે જ મળે છે, એ મહા માનવતાની એમની સિદ્ધિ એમને માનવ ગણીએ તો આપણને વિકાસપ્રયત્ન માટે જે ઉત્સાહ આપે તે એમને દેવ મણવાથી મળે નહિ.

આથી જ મહાત્માજીને મહાન છતાંયે માનવ ગણી એમનાં સિદ્ધાંતોની વિચારણા કરીએ, તો જ એમનાં કથનોમાં જે પરસ્પર વિરોધી અસંગતતા અને ક્રોધવાર અવૈરાગિકતા લાગે છે, તેનો ઉકેલ જડે.

દેવોમાંયે દ્વષણો કલ્પાર્યા છે, નિર્બળતાઓ મનાઈ છે, એમની શક્તિ અને સિદ્ધિને મર્યાદાઓ છે. માનવને તો આત્મી અનેક મર્યાદાઓ રૂંધે છે, એને દેહગત વાસનાઓ, લાગણીઓ અને બંધનો છે. એને વંશાનુગત માન્યતાઓ અને પૂર્વગ્રહો છે. એને પરિવરોથી ઉપજતાં માનસિક આઘાત પ્રત્યાઘાતો હોય છે. આ સર્વને ઝીલી, પચાવી, એના ઉપર સરસાઈ મેળવી જેટલે અંશે માનવી

પોતાને પોતાનાથી મહાનમાં સમાવે, એ મહાનને પોતાનામાં સમાવે, એટલે અંશે એ યોગી.

ગીતામાં કહ્યું છે, કે

આપૂર્યમાણમચ્છલપ્રતિષ્ઠં

સમુદ્રમાપઃ પ્રવિશ્યન્તિ યદ્વત્ ।

તદ્વત્કામા પ્રવિશન્તિ યસ્મિન્

સ શાંતિમાપ્નોતિ ન કામકામી ॥

‘ભરાતાં જતાં છતાં અચળ સ્થિતિવાળા સમુદ્રમાં જેમ નવા પાણી (પ્રતિ પળ) દાખલ થતાં જાય છે, તેવીરીતે જેના અંતરમાં વાસનાઓ પ્રવેશ છે તે શાંતિ પામે છે; કામનાની ઇચ્છાઓ-વાળો નહિ.’

આ શ્લોકમાં માનવતાની સુંદર મર્યાદા બતાવી છે. કામનાનો નાશ નહિ પણ જય કરવાનો છે. એટલે દરીયામાં જેમ પાણી ભરાતું જ જાય, છતાં તે કદીયે મર્યાદા ના ચુકે તેમ સંસારના આઘાતો, શરીરગત નિર્બંધતાઓ અને આસપાસના સંજોગોની અસરથી ઉપજતા આવેશોને સદા સર્વદા ઝીલતા રહી જે માનવી એ વસ્તુઓથી ક્ષુબ્ધ થાય નહિ, એમને સાચવી લે, તે જ શાંતિ પામે છે. આમ જીવન એટલે જ પ્રકૃતિ જોડે સતત સંગ્રામ.

આથી જ મહાપુરૂષો પણ ક્ષણિક આવેશો કે અધુરાં દર્શનને લીધે જૂઝ કરે એ સંભવે છે. પણ તેમાં યે મહાત્માજી જેવા કેઈકે જ વીરજ્ઞા એ જૂલો સ્વીકારે છે. મહાત્માજીએ તો વારંવાર પોતાને જૂઝને પાત્ર કહ્યા છે. મોટે ભાગે એમાં મહાન પુરૂષોને જ સુલભ એવી નમ્રતા રહેલી છે, છતાં એમના સિદ્ધાંતોમાં જ્યાં વિરોધ લાગે ત્યાં એની વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ અને તત્ત્વદર્શનની દૃષ્ટિએ એની ચકાસણી થાય તે એમને તો ઇષ્ટ જ હોય.

ખીજ એક વસ્તુ યાદ રાખવાની છે. મહાત્માજી જેને અંતરના અવાજ કહેતા એ ધણા પુરૂષોએ અનુભવેલી વસ્તુ છે. માણસ

બક્તિ, ભાવાવેશ કે એકાગ્રતાથી ધ્યાન કે સમાધી પામે ત્યારે એને પરમાત્મા તરફથી સીધી પ્રેરણા મળે છે. આ પ્રેરણા એનો આત્મા ઝીલે છે, અને એ દર્શન સાચું જ હોય છે. પણ જ્યારે એનો આત્મા એ પ્રેરણા મનને આપે છે, તે વખતે મનના બાહ્ય સંબંધો બુદ્ધિની મર્યાદા, સ્વભાવગત પૂર્વ ગ્રહો વગેરે એ દર્શનનાં નિર્ભેળ સત્યમાં રંગપૂરણી કહે છે. પરિણામે સળંગ સત્યનું એકાદ પાસું આવી રીતે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિકોણથી રજુ થાય છે. અલગત, આમ મૂળ વસ્તુમાં ફાંતર થાય છે, છતાંયે એના પાયામાં રહેલું સત્ય તો અંદર રહેલું જ હોય છે. આ વસ્તુ જ વેદના એક સૂક્તમાં આપેલ છે:-

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્થામિદિતં મુખમ્ ।

તત્ત્વં પૂષ્પપાત્રુણુ સત્યધર્મસ્ય દૃષ્ટયે ॥

“ સત્યનું મુળ સુવર્ણમય પાત્રથી ઢંકાઈ ગયું છે, તે, હે પૂષ્પ (પ્રાણુપોષક દેવતા-સૂર્ય) સત્ય ધર્મનું દર્શન થાય માટે દૂર કર. ”

આ હિરણ્મય પાત્ર એટલે આત્માને મળતી ઇશ્વરી પ્રેરણાને પોતાની મર્યાદા અને પરિવરો પ્રમાણે રંગી નાંખે છે તે દેહ, બુદ્ધિ અને મનનું અનેલું સૂક્ષ્મ શરીર.

આથી મહાત્માજીનું સાચું તર્પણ કરવું હોય તો અંધશ્રદ્ધા ત્યાગી, એમના મહિમાવાન સિદ્ધાંતોને પ્રતિદાસ, વિજ્ઞાન, નીતિ અને માનવતાની કસોટી પર કરી જોવા જોઈએ.

અને વરસોથી વિચાર્યું છે તે પરથી હું શ્રદ્ધાથી જણાવું છું, કે એમના લગભગ દરેક દર્શનો આજા પડઠાંકયાં નિષ્કલંક હોવા જોવા છે. એ વસ્તુ આપણે આ ગ્રંથમાનાં ખીજ મણકાઓમાં સિદ્ધ કરવા યત્ન કરીશું. અત્યારે તો રાજકિય, ધાર્મિક, સાંપ્રદાયિક કે આર્થિક મતમતાંતરોથી પર એવાં એમનાં દર્શનોને જ આધારરૂપ ગણી, એમની અદ્વાપાંશેય ઝણી થયેલ પ્રત્યેક વ્યક્તિ, વર્ગ, સમૂહ અને સંસ્થા કેવી રીતે એ મહામાનવનું તર્પણ કરી પોતાનો ઝણુ-બાર દળવો કરે, તે યથામતિ અતાવવા પ્રયત્ન કરીએ.

૧૧. સમૂહગત તર્પણ

સર્વભૂત હિતેરતઃ—પ્રાણી માત્રના હિતમાં મશગુલ એવા મહાત્માજીએ ક્રોધપણુ વ્યક્તિ કે વર્ગપર ચિત્તમાં તો પક્ષપાત ધર્યો નહોતો, પણ એમની કામગીરી અને કાર્યક્રમની નિશિષ્ટતાને લીધે અમુક વ્યક્તિઓ, વર્ગો અને સ્થળોએ એમની સેવાનો લાભ વધારે પ્રમાણમાં ઉઠાવ્યો છે. વળી એમનાં અંતીમ લક્ષ્યની સાધનામાં જુદા જુદા સમૂહોને જુદું જુદું સ્થાન હતું. એ જોતાં આ સમૂહોનું કર્તવ્ય પણ કેટલેક અંશે જુદું પડે છે. આથી આપણે સમૂહ વાર એનો અંગુલી નિર્દેશ કરીશું.

૧. હિંદી પ્રજા

હિંદી પ્રજાના પરનો કાણુમાર કદાચ સૌથી વધારે છે. પોતાના દેશમાં યે દિણાતી એ પ્રજાને મહાત્માજીએ જન્મતત્વાપી સન્માનને પાત્ર બનાવી. જુગજુગ જુની એની નિર્જનતા હજીએ એવી ને એવીજ છે, છતાંય આવી પ્રતિષ્ઠાની પ્રાપ્તિ એ નાનું સરખુ ઝાણ નથી.

અને હિંદે મેળવેલી આઝાદી તો ઇતિહાસના વહેણે અને વર્તમાન સંજોગો જોતાં એક ચમત્કાર જ છે. હિંદ પાસે શસ્ત્રો નહોતાં, અને હોત તો યે શું? હેઠ્ઠા મેહગર વર્ષથી જ્યારે જ્યારે પરદેશી આક્રમણો આવ્યા છે, ત્યારે હિંદ પાસે શસ્ત્રો હતાં, વ્યક્તિગત શૌર્યવાળા અનેક યોદ્ધાઓ હતા; સાધનો, સંખ્યા અને શૌર્યમાં હિંદીઓ તેમના પ્રતિપક્ષીઓથી કદી યે ઉતરતા નહોતા. છતાં હિંદીઓમાં શિસ્ત, સંપ, સહકાર અને સદિબ્જુનાનો અભાવ હતો. પરસ્પર ઇર્ષ્યા અને ખોટાં અભિમાન હતાં, યુદ્ધશાસ્ત્રનો કે રાજકારણનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની કે કડવા અનુભવ પરથી શીખવાની જરાએ પરવા નહોતી. પરિણામે શસ્ત્ર, સંખ્યા અને શૌર્યની સરસાધ છતાંયે પરદેશીઓ હંમેશાં ફાવ્યા છે. અને એજ સદ્ગુણોના અભાવ અને દુર્ગુણોના અસ્તિત્વથી એ પરદેશીઓ સામે થયેલા બળવાઓ પણ જવલ્લે જ સફળ થયા છે. આ બધું જોતાં, હિંદી પ્રજાની

રાજક્રિય અવદશા માટે પરદેશી હકુમત કરતાં પોતાનાં સ્વભાવગત દૃષ્ટો મુખ્યત્વે જવાબદાર છે.

આમ ભૌતિક અને નૈતિક બાબતોમાં પોતાનાથી ઉતરે એવા અદ્યસંખ્ય પરદેશી રાજ્યકર્તાઓનો અમલ શસ્ત્રબળથી ઉથલાવી પાડવામાં નિષ્ફળ મચેલી હિંદી પ્રજા વર્તમાનવિજ્ઞાનની સાધન સામગ્રીઓથી અમર્યાદિત દંડ શક્તિ ધરાવતી, યુદ્ધ અને રાજવિદ્યામાં પરમ નિષ્ણાત અને નૈતિક દૃષ્ટિએ ઘણી વધારે આગળ વધેલી બ્રીટીશ પ્રજાની સત્તાને શસ્ત્રબળથી ઉખેડી નાંખત એમ માનવું એ મિથ્યાભિમાન, ધોર અજ્ઞાન કે બાલીશ અહંતા સિવાય કંઈ નથી. ૧૯૦૫ થી જુદા જુદા ક્રાંતિકાર દળો સાથે સહવાસ ધરાવનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વ્યક્તિ એ જાણે છે. અને આ ક્રાંતિકારો જે સમયે કાર્ય કરવા માંગતા હતા, તે પછી તો વિજ્ઞાને એટલી બધી પ્રગતિ સાધી હતી, કે કોઈપણ સ્થીર રાજસત્તા કેવળ શસ્ત્રબળથી, પારકી એવી જ સત્તાની સહાય વગર, ઉથલાવી શકાય એમ છેજ નહિ.

આ જોતાં ગાંધીજીના અભિનવ અહિંસક યુદ્ધમાર્ગે જ હિંદને આઝાદી અપાવી છે, એ સોએ ટકા સાચું છે.

હવે આ રીતે કાણી બનેલી હિંદી પ્રજાએ શું કરવાનું છે, તે જોઈએ.

મધ્યસ્થ સરકારને ટેકો આપો. આપણે જોઈ ગયા તેમ હિંદની આઝાદી એ તો મહાત્માજીના વિશ્વકાર્યનું પહેલું પગલું હતું. એથી એ આઝાદી દ્વારા હિંદ ગાંધીય નવ સમાજ રચના કરે, અને એ રીતે આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરવા શક્તિમાન થાય એ માટે એ આઝાદી જળવાય અને તેનો નવરાષ્ટ્ર ધાતરમાં ઉપયોગ થાય એ આપણું પહેલું કર્તવ્ય છે.

આ માટે પહેલું કામ એ ઉપસ્થિત થાય છે, કે ગમે તેટલા મતભેદ હોય, તોયે તે મતભેદોને તુરત પુરતા મોકુફ રાખી મધ્યસ્થ સરકારના હાથ મજબુત બનાવો. આઝાદી જળવવાનું કર્તવ્ય પહેલું

છે, એ આઝાદી પર અકલ્પ્ય ભય ઝૂમી છે. આ વખતે મતભેદો વિરોધ માટે ન હોય, વધારે કાર્યક્ષમતા માટે હોય; અને તે પ્રજામાં પ્રચાર કરીને નહિ, પણ કમીયારીઓ જોડે ચર્ચા કરીને સાધવા મથવું જોઈએ. આઝાદી સ્થીર થયા પછી રાષ્ટ્ર ઘડતરનું કામ આવશે. ત્યાં સુધી તો આ મતભેદો મુલતવી રાખવા જોઈએ.

એક થાઓ. કારણ કે નવરાષ્ટ્ર રચનામાં પણ અત્યારે મતભેદો, હક્કો, ફરીઆદો, સિદ્ધાંતભેદો વગેરેને સત્તાના રાજકારણ માટે આગળ લાવવાનો આ સમય નથી. સરદારશ્રીએ એ એક માસ પર કહ્યું જ હતું, કે ‘અમને ત્રણ વરસ તો આપો. એટલે વખત તો જુઓ. તમારી ફરીઆદો ટળી જાય છે, કે નહિ.’ મહાત્માજીના આ પ્રખર અનુયાયી, આઝાદજંગના અજોડ સેનાની, અને વિરોધી-ઓને યે મંત્રમુગ્ધ કરનાર આ મહારથીની આટલીએ વાત ન સ્વીકારવી એમાં સુજનતા તો નથી જ, પણ નરી અધમતા છે. એટલે દેશના દરેક પક્ષે તત્કાલ માટે તો રાજકિય અથડામણો બંધ કરી દેવી જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ સહકારનો હાથ લંબાવવો જોઈએ. સરદાર એવા સહકારને વધાવી લેશે એમાં શંકા ન રખાય, અને કદાચ કોઈને આમાં શંકા પડે, તોયે ત્રણ વરસમાં ખાતું મોળું થઈ જવાનું નથી. માત્ર સરદારના આવા સહકારના અસ્વીકારથી આઝાદી જોખમાતી હોય એવી શંકા આવે, ત્યારે કદાચ વિરોધ કે એતવણીના સૂર કાઢવા પડે, પણ તેમાંયે સરકારી તંત્રમાં અવ્યવસ્થા લવાય એવાં પગલાં ન લેવાય.

પણ આવો પ્રસંગ સંભવતો નથી. સંભવશે તો તે માટે વિચારણા કરાશે.

૨. મહાસભાનું કર્તવ્ય.

અને આવા પ્રસંગ ના સંભવે એ માટે એકતા, વિશ્વાસ અને સહકારનો દાખલો બેસાડવાનું મહાસભાનું કર્તવ્ય છે. મહાત્માજીના જીવનકાર્યથી મહાસભાએ પ્રતિષ્ઠા, સત્તા અને જવાબદારીઓ મેળવી

છે. એ મહા ઋણનું તર્પણ સુજનતા, સમન્વય, સમાસ, સહિષ્ણુતા વગેરે મહાત્માજનાં કાર્યની પ્રેરણા રૂપ સિદ્ધાંતોને આચારમાં મુકવાથી જ થઈ શકે. માટે ત્યાગમૂર્તિ એ પચગંધરની સિદ્ધિઓની વારસ મહાસભાએ અંદરના દૂષણો દૂર કરવા જોઈએ. પ્રતિસ્પર્ધાઓ તરફ સહિષ્ણુતાથી વર્તવું જોઈએ. વેરઝેર, પક્ષાપક્ષી, સત્તાનો મોહ, હોય તે છોડી દેવા જોઈએ, ગમ ઉપરાંત કાર્ય ઉપાડવાની હોંસ ત્યાગવી જોઈએ, અને જૂનકાળને દાટી દઈને સહકાર અને સુજનતાનું વાતાવરણ ખડું કરવું જોઈએ. પદવીના મોહનો ખરો ખોટોએ આક્ષેપ ન રહે એવું વર્તન નાના મોટા મહાસભાવાદી મંડળોમાં દેખાય એ પ્રગળે ધરપત આપવા ધણું જરૂરી છે.

૩. ઇતર રાજકિય પક્ષો.

આ પક્ષો વિષે ઉપર ઉલ્લેખ આવી ગયો છે. એમાનાં ધણાંને મહાસભા સાથે સૈદ્ધાંતિક વિરોધ છે. એ વિરોધ કેટલે અંશે ખરો ખોટો છે તે આપણે ગાંધીય સિદ્ધાંતોની ચર્ચા આ 'ત્રંથમાળા'માં કરીશું ત્યારે જોઈશું. પણ એ લોકોએ દેશ પર ઝૂમતી આફત તરફ લક્ષ્ય રાખી, સરદારની ત્રણ વરસ માટેના સહકારની માંગણી પુરી કરવી જોઈએ.

પણ એ સહકાર મધ્યસ્થ તંત્ર જોડે રાખવાનો. આ રાજકિય પક્ષોમાં ધણા પ્રમાણિક હેતુવાળા છે. ધણાએ આઝાદી અને લોકશાહી માટે વેઠ્યું છે. પૂજ્ય મહાત્માજના આદર અને સ્નેહને પાત્ર વ્યક્તિઓ અને મંડળો આવા વર્ગમાં છે. એ લોકો પાસે મહાત્માજનું રૂઢ નિષ્ક્રિયતા ના માંગે. એ લોકો આવી નિષ્ક્રિયતા સેવી શકેએ નહિ.

સરદારની માંગણી પ્રમાણે આ લોકો મધ્યસ્થ તંત્રને પોતાના કાર્યક્રમો પુરો પાડવા પુરતો રાજકિય યુદ્ધવિરામ પાળે એ તો ઉપર જણાવ્યું છે. પણ એ તો નકારાત્મક સહકાર થયો. આ પક્ષોએ એટલું જ કરવાનું નથી. એમણે રાષ્ટ્ર ઇતરમાં ભાગ ભજવવો જોઈએ, અને એ માટે પોતાનું અલગ વ્યક્તિત્વ જળવી રાખીને સક્રિય કાર્ય કરવું પડે.

એ કાર્ય તે શું ? મહામહાએ જાહેર કર્યું છે, કે સાચી લોક-શાહીની સ્થાપના એ કરવા માંગે છે. રાષ્ટ્ર ઘડતરનું નિર્માણ એ આ રીતે કરવા માંગે છે. દેશમાં લોકશાહી સિદ્ધાંતોનું ધોર અજ્ઞાન છે. ધણાય પ્રમાણિક કાર્યકર્તાઓ અને મંડળો તદ્દન શુદ્ધ હેતુથી અભ્યુતાં જ સાચા લોકશાહી સિદ્ધાંતોના ભંગ કરે છે. ઘણે ઠેકાણે ખીન-લોકશાહી આચરણ જાહેર કાર્યકર્તાઓમાં પેસી ગયું છે.

આથી મહાસભા સિવાયના અન્ય પક્ષોએ સામાન્ય લોકસમૂહમાં લોકશાહીના પ્રાથમિક જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો જોઈએ, એના સિદ્ધાંતોના ભંગ પર લોકોનું તેમજ મહાસભાના સર્વોચ્ચ તંત્રવાલકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ, અને એ રીતે રાષ્ટ્રીય ઘડતરમાં ખૂબ અગત્યનો ફાળો આપવો જોઈએ.

અને મહાસભામાં પ્રવર્તેલા જે દૂષણોએ મહાત્માજીના જીવનના છેલ્લા મહિનાઓ કલેશમય બનાવ્યા હતા, તે દૂષણો દૂર કરવાના છે. નવાં જ સાંપડેલાં વહીવટી તંત્રમાં ખીન આવડત, ખીન અનુભવ, બેદરકારી કે ચશ્મપોષીથી ઘણી ક્ષતિઓ જણાઈ આવે છે. આ ક્ષતિઓ અને આ દૂષણો દૂર કરવાનાં છે.

આ માટે મહાસભા સિવાયના અન્ય રાજકીય મંડળો એક 'જાગરૂક મંડળ' જેવું કાંઈ સ્થાપી શકે. આ મંડળ સતત જાગ્રત રહી, મહાસભાના તંત્ર પર દેખરેખ રાખે, એમાં જણાઈ આવતી ત્રુટીઓથી મહાસભાના મધ્યસ્થ મોવડી મંડળને કે ગાંધી સેવા સંઘને સીધે સીધું જ માહિતગાર કરે, અને આ રીતે નવરાષ્ટ્ર ઘડતરમાં અગત્યનો ફાળો આપે.

અલગત, આ જાગરૂક મંડળનું કાર્ય આટલેથી જ ના પતે. એ ત્રણ વાર ધ્યાન ખેંચવા જતાં પણ જો આવી વહીવટી ક્ષતિ કે તંત્રમાંની ચશ્મપોષી દૂર ના થાય, મહાસભાના મંડળો અત્યાર સુધી સત્તાનું રાજકારણ રમે છે એમ કરવું બંધ ના કરે, અને મહાત્માજીએ કહ્યેલી લોકશાહીની સ્થાપનામાં એ રીતે અંતરાય નાંખે, તો આ મંડળ

પ્રજામાં પ્રચાર કરે, પ્રજાને સત્ય હકીકતો જણાવે, એમાં એમને દોષ દર્શ શકાય નહિ.

અલખત, આ પ્રચાર અંગત ઝેરવેરથી પર હોવો જોઈએ, અને એમાં સત્તાના રાજકારણને બદલે સેવાનું રાજકારણ જોઈએ. આટલેથી થે ઈષ્ટ સ્થિતિ ન થાય તો જ યોગ્ય ચેતવણી આપી સત્તા પલટાના બંધારણીય માર્ગ લેવાય.

૫. યુવાનોનું કર્તવ્ય.

દેશના યુવાનોનું કર્તવ્ય તો સૌથી વધારે અગત્યનું છે. આજની અને આવતી કાલની બધી જવાબદારી તેમણે ઉપાડવાની છે. તેઓનું પ્રધાન કર્તવ્ય પોતાની જાતને એ જવાબદારીઓ માટે લાયક બનાવવાનું છે.

આ માટે પહેલાં તો તેમણે સંયમ, શિસ્ત અને વિનયથી પોતાની જાતને પકોટવી પડશે. નેતાગીરીનો મોહ કે પારકી નેતાગીરીમાં અંધ વિશ્વાસ એ બે દૂષણો દૂર કરવા પડશે. નવી જવાબદારીને અનુરૂપ અભ્યાસ અને જ્ઞાનથી સજ્જ થવું પડશે. એ ધણે અંશે સાચી ફરીયાદ છે, કે અત્યારના યુવાનોને રાજકારણ, સમાજ-શાસ્ત્ર અને એને લગતા વિષયોનો અભ્યાસ કરવાનો કંટાળો છે. આ આક્ષેપ તેમણે દૂર કરવો જોઈએ. મહાત્માજીએ જે સતત કાર્યશીલતા અને સતત અભ્યાસમાં જીવન બાળ્યું હતું એનું બની શકતું અનુકરણ કરવું જોઈએ.

ગાંધીજીએ કિંદને રાજકિય દ્રષ્ટિએ જગતના મોટા રાષ્ટ્રોની જોડે જીતું રાખ્યું છે. એ સ્થાન પર એ ટકી રહે, અને આગળ વધે એને માટે સર્વે મોટા રાષ્ટ્રોના યુવાનોમાં જેટલો અભ્યાસ, વિદ્યાબ્યાસનું અને રાષ્ટ્રપ્રેમ તો આપણે ડેજાવવો પડશે. વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિના આજના જમાનામાં વિદ્યા એ સૌથી અગત્યની વસ્તુ છે.

છેલ્લા દશ વર્ષમાં થયેલા ઝડપી બનાવોથી વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓમાં ફેરફાર થયો છે. સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધમાં તેમણે લીધેલા ભાગે

તેમના વર્ગને કાર્નિ અપાતી છે, એ ખરું, પણ તેને લીધે જ્ઞાન સંપાદનનું કાર્ય ઘણે ભાગે મુશ્કેલી રહ્યું હતું. હવે એ યુદ્ધ પુરું થયું છે, અને આઝાદી મળી છે. સાથે ભગીરથ પુનરુદ્ધતાનાં અનેકવિધ કાર્યો હિપરિથિત થયા છે. આ સંજોગોમાં દેશને વિજ્ઞાન અને વિદ્યાના દરેકક્ષેત્રમાં આગળ વધેલા યુવાનોની જરૂર પડશે. આઝાદી જાળવવા યોદ્ધાઓ જોઈશે. યુદ્ધો એકલા શરીરથી નહિ, પણ બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી લડાય છે.

એટલે યુવાનો અને વિદ્યાર્થીઓ યજ્ઞવલ્ક્યભરી પ્રવૃત્તિઓને ગોળુ બનાવી, શરીર, મન અને બુદ્ધિના પિકાસ અને જ્ઞાન અને ચારિત્રની સાધનાને મુખ્ય સ્થાન આપે. માનવતાના સર્વાંગી વિકાસની આકાંક્ષા સેવતા મહાત્માજીનું આવીને તેમણે તર્પણ કરવું જોઈએ.

૬. ગાંધી સેવા સંઘ

ગાંધી સેવા સંઘ જેવી મહાત્માજીનાં આદર્શોનું પ્રતિપળે પાન કરી રહેલી સંસ્થાને બહારનો માણસ કાંઈ પણ કહે ધૂષ્ટતા કહેવાય. પણ મહાત્માજીના મરણ પછી ગાંધીય પદ્ધતિથી ચાલતા સ્વચંત્ર મંડળોને મહાસભામાં સામેલ કરવાનાં છે, એ પરથી કાંઈક કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

આ સ્થાને કહેવું હીક ન લાગે, છતાં એ જાણીતી વાત છે, કે મહાસભાની કાર્ય પદ્ધતિ અચૂક રીતે ગાંધીય વિચારસરણીથી દૂર અને દૂર સરતી જતી હતી. એવું કહેનારા પ્રમાણિક માણસો પણ છે, કે જે એમ માને છે, કે મહાસભાએ મહાત્માજીના સિદ્ધાંતો પરત્વે મોંઘી મોંઘાશ દાખવી છે, અને વર્તનમાં તો વ્યવહારિકતાને નામે એ સિદ્ધાંતોને એવી રીતે મોળા પાડ્યા છે, કે દેખાવમાં એ સિદ્ધાંતનું અનુકરણ લાગે, પણ પરિણામમાં તો તદ્દન ઉંધું જ ફળ ઉત્પન્ન થાય.

મહાત્માજી વિષે એકવાર (૧૯૨૪ માં) મેં લખેલું, કે એમની કાર્યસિદ્ધિ બાળ્યમાં મને સૌથી વધારે ડર હતો એમની સુજનતાનો. એ સુજનતાનો, વિશાળ હૃદયનો, ઘણાઓએ ગેરલાભ લીધો છે.

ગાંધી સેવા સંઘે પણ આવી વધારે પડતી ઉદારતા છોડી દેવી જોઈશે. મહાસભાને રોકટોક કરનારા, એને પશ્ચિમના અંધ અનુકરણ કે પૂર્વના ગ્રહોથી ચેતવનારા મહાત્માજી મયા. હવે એ સ્થાન ગાંધી સેવાસંઘે લેવાનું રહેશે.

અને સાથે સાથે ગાંધીય વિચારસરણી અને ગાંધીય કાર્ય પદ્ધતિને નવયુગની જોડે મેળખાય, હિંદોત્તર પ્રદેશોમાં એનો પ્રચાર થાય એવી રીતે એ જાનેનું સ્વતંત્ર, વિમુક્ત અને વૈજ્ઞાનિક પરિશીલન થાય એ પણ ગાંધી સેવા સંઘે કરવાનું રહેશે. એ વિચારસરણીની ઉણપો સુધારવાનું અને એ કાર્ય પદ્ધતિને માનવ સ્વભાવ અને માનવ આવશ્યકતાઓને અનુકૂળ બનાવવાનું એમનું કાર્ય છે.

૭. ઇતર હિંદી સંસ્કારી પુરૂષો

હિંદમાં અનાદિકાળથી વિદ્વાન વર્ગે પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, પણ રાષ્ટ્રક્રાંતિમાં બુદ્ધિપ્રધાન આ વર્ગે પુરાતન કાળથી જાળવી રાખેલું હિંદી જનસમાજનું અગ્રણીપદ ગુમાવ્યું છે. રાજકારણ અને સમાજકારણ પર વિદ્વાનો અને સંતોનો કાણુ અને દોરવણી એ હિંદુ અને મુસ્લીમ જાને પ્રકારની હિંદી સંસ્કૃતિનું પ્રધાન લક્ષણ છે. (આ વસ્તુ આ લેખમાળામાં આગળ હિંદી અર્થવા વિચાર છે.)

અત્યારે, રાષ્ટ્રની કટોકટી તેમ જ રાષ્ટ્રના જીવનસાધકની ધડીએ આ કાણુ વિદ્વાનોએ ગુમાવ્યો છે. અત્યાર સુધી સંતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માજી હિંદી રાજકરણ પર સમર્થ નૈનિક કાણુ ધરાવતા હતા. એવો કાણુ ધરાવવાનું હવે કોઈ એકલદોકલ પુરૂષનું ગળું નથી.

પણ એવી સમર્થ વ્યક્તિને અભાવે રાજ્ય અને સમાજ, વિદ્યા, ધર્મ અને જ્ઞાનના અંકુશવિહિન રહે એ હિંદી સંસ્કૃતિથી વિપરિત છે, અને હિંદના વિકાસ અને જીવન સાધકની દૃષ્ટિએ અહિતકર છે; માટે હિંદના વિદ્વાન, ચારિત્ર્યવાન અને ત્યાગમય વૃત્તિવાળાવર્ગે રાજકારણમાં રસ લેવો પડશે, અને નિરાડંબર, નિર્ભમત્વ

અને સત્યદષ્ટિથી જ પ્રેરાઈને રાજકારણને સ્વાર્થસાધનની ભૂમિકા. પરથી પરાર્થસાધનની ભૂમિકા પર લક્ષ જવામાં મદદ કરવી જોઈશે.

—આ અમુક વિશિષ્ટ વર્ગોને લગતું ઉપરજીલ્લું વિવેચન છે. એ બધી વસ્તુઓ આપણી ગ્રંથમાળામાં વધારે લંબાણથી વધારે વિવેચન યથાવકાશ થશે. હવે થોડા બીજાઓ વિષે વિચાર કરીએ.

૮. અમદાવાદનું કર્તવ્ય

અમદાવાદને તો મહાત્માજીએ જગતમાં યશસ્વી બનાવ્યું છે. તેમણે તેને પોતાના તપની ભૂમિ બનાવી, પોતાનો પંચવિધ બહિષ્કારનો કાર્યક્રમ તેમ જ ચતુર્વિધ કાર્યક્રમનો ઝંડો ત્યાં જ પહેલો ઉભો કર્યો. આ રીતે ગાંધીય સાધના અને ગાંધીય તપનીએ એ ભૂમિ છે.

અમદાવાદની દેશભરમાં અને દેશાંતરમાં સ્વાર્થપટુ, મતઘ્ની અને ધનલુપ્ત વ્યાપારીઓના પ્રદેશ તરીકેની અપકીર્તિને ભુલ્લી નાંખી તેમણે એને ત્યાગ, વફાદારી, સમાધાનતા સહકારતા સ્થાન અને તરીકે ઓળખાવ્યું. અમદાવાદની એથી એ ફરજ બિભી થાય છે, કે પૂ. આપુજીએ રણાવેલી કીર્તિ એ કાયમ કરે, એટલું જ નહિ પણ ઉલ્લોગધામ કરતાં એ વિશેષ તપોભૂમિ તરીકે ખ્યાતિ મેળવવા પ્રયત્ન કરે. આ માટે અમુક કાર્યક્રમો રજુ કરવા મન થાય છે, પણ તે માટે અહિં અવકાશ નથી.

(૯) ગુજરાત

ગુજરાતની મહત્તા અમદાવાદ જેટલી જ વધી છે. ગાંધીજી ગુજરાતના છે !— બીરૂ ગણાતા ગુજરાતને એમણે ગૌરવાન્વિત કર્યું છે. ઠંડા શૌર્ય, ઠંડા સાહસ અને ધ્યેયલક્ષી વફાદારીની એને આખર મળી છે. વ્યવહારક્ષેત્રે ગુજરાત ધારે તો ગાંધીય સિદ્ધાંતોને વ્યવહારુ આપી. એ મહા સ્વપ્નદ્રષ્ટાનાં સ્વપ્નોને સાકાર બનાવે.

(૧૦) કાઠીયાવાડ

ગુજરાતને કહેવું કાઠીયાવાડને લાગુ પડે છે. વિશેષમાં કાઠીયાવાડ સૌરાષ્ટ્રમાં ગાંધીય લોકશાહી સફળ બનાવે, ગાંધીય પંચાયત

રાષ્ટ્રને વાસ્તવિકતાની ભૂમિકા પર લાવે, અને એ રીતે હિંદની એકતાનું મહાત્માજીનું બીજું પગલું સાધવાનો રસ્તો ચીંધે. આ એનું આછામાં આછું તર્પણ છે,

(૧૧) બંધારણ સભાઓ

હિંદી સંઘની બંધારણ સભાએ પોતાનું કાર્ય લગભગ પૂરું કર્યું છે. બીજાઓનું બાકી છે.

આમ છતાં આ સભાઓને વિનંતી કરવાની છે. તેમની આંખ આમળ લોકશાહીના જે વિદેશી નમુનાઓ પડ્યા છે તેનાથી દોરવાય નહિ. દોરવાયા હોય તો ફરીથી વિચાર કરે.

તેમજ બંધારણ સત્તાના રાજકારણની દૃષ્ટિથી નહિ, પણ સહકાર, સુમેળ અને ન્યાયના ધોરણ પર રહે; અર્થકારણ પર નહિ પણ સમાજકારણ પર વધારે લક્ષ્ય આપે; વસ્તુમાત્રથી માનવ મહાન છે, બંધારણ માટે માનવી નથી, પણ માનવી માટે બંધારણ છે, એ વસ્તુ રખે ભણે. આ વસ્તુ ખૂબ જ વિચારણા માંગે છે, છતાં આ મૂળ તત્વો તો સર્વને સ્વીકાર્ય હોવા જોઈએ.

યાદ રાખવું ઘટે છે કે, મહાત્માજીને મન માનવ એ મુખ્ય વસ્તુ હતી. માનવતા એ મુખ્ય સાધ્ય હતું.

અને જગતના આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય સમસ્યાઓનો અંતીમ ઉકેલ વિકેન્દ્રીકરણમાં જ છે, એ વાત, તેમજ એમની આમ પંચાયતની ઈચ્છા રખે ભુલાય.

(૧૨) વ્યક્તિગત તર્પણ

મહાત્માજીએ જીવન, પ્રવચન અને દૃષ્ટાંતદ્વારા વ્યક્તિવિકાસના એટલા બધા માર્ગ બતાવ્યા છે, કે એમાંથી મમે તે વ્યક્તિને પોતાના વિકાસ માટે માર્ગ જડી રહે. અને પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતામાંની પશુતા નેટલે અંશે પરિહરે, નેટલે અંશે માનવતા વધારે, એટલે

અંશે ને મહાત્માજીનું તર્પણ કરે છે. કારણ કે માનવતાની સર્વોચ્ચ સાધના એજ મહાત્માજીનું અંતીમ ધ્યેય હતું.

ખીજી દ્રષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો મહાત્માજીએ વેદાંતમાં જેને સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ કહ્યું છે, તેની આધિબૌતિક માર્ગ સાધના માર્ગ બતાવ્યો છે. એ સન્નન હતા, સન્નનતા એમણે બોધી હતી-સુન્નતા-સન્નનતા એટલે સત્-સારાં થવું તે-

તે સાથે પળે પળે કાર્યરત રહી તેમણે ચિત્-ચેતન-સાધ્યું હતું. ચેતનનો ગુણ જ કાર્યશીલ રહેવાનો. બ્રહ્મ અવિત્રાંત કાર્ય કરે છે, પ્રકૃતિના અંશેઅંશ નિયમિત કાર્ય કરે છે, આ ચેતનત્વ-ચિત્-કાર્યશીલતાથી માનવી સાધી શકે છે, એમ ગાંધીજીએ બતાવ્યું છે.

અને અનાસકત રહી, કામ ખાતર કામમાં રમ્યાપમ્યા રહેવાથી, તેમજ આહાર, વિહાર, આચાર અને વિચારમાં પ્રસન્ન પ્રકૃતિ અને સમાધાનની ભાવના રાખવાથી, માણસ પ્રત્યેક પળ આનંદ અનુભવી શકે છે. મહાત્માજીએ આ વસ્તુ તેમનાં જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. આથી સામાન્ય વ્યક્તિ સુન્નતા, કાર્યશીલતા અને સમાધાનવૃત્તિ, નિર્દોષ વગેરે ગુણો જેટલે અંશે સાધી સમ્યક્દાનંદત્વને માર્ગે પ્રયાણ કરે, અને એટલે અંશે મહાત્માજીનું તર્પણ સાધે.

આખરે યથાશક્તિ, યથામતિ, આટલું દિશાસૂચન કરવાની ધૃષ્ટતા કરી, એ સમ્યક્દાનંદ રૂપને

ધૈર્ય અસ્લાહ તાં નામ

સૌને સન્મતિ દે બગવાન.

એમ પ્રાર્થને એ રીતે બાપુજીનું અર્પ, અત્યર્પતર્પણ કરું છું.

ગાંધી માસિક પુણ્યતિથી

પરેલી.

મહા વદ છટ્ટ ને રવિવાર.

સંવત ૨૦૦૪

મંબુલાલ સા. દેસાઈ

નિવેદન

ત્રીસ વર્ષથી મૂંઝા ભક્તિભાવથી ગાંધીજી અને તેમના કાર્યને અવલોકતાં, તેનો અભ્યાસ કરતાં, જે આનંદ અને તૃપ્તિ મળ્યાં છે, એ ઋણના અદ્ય પ્રતિક્ષણરૂપે 'તર્પણ ગ્રંથમાળા' યોજાઈ છે.

એમાં પૂ. આપુજીની દર માસિક પુણ્યતિથિએ આટલા જ કદની એક એક પુસ્તિકા આપવા વિચાર છે. એ દ્વારા મહાત્માજીના મહાવિશાળ વિચાર ભંડારનું વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર અને માનવધર્મના દૃષ્ટિબિંદુએ ચકાસી દર્શન કરાવવા વિચાર છે.

ગાંધીજી અને ધર્મ, ગાંધીજી અને વિશ્વનું રાજકારણ, ગાંધીજી અને સ્ત્રી પુરૂષ સંબંધો, ગાંધીય પંચાયત રાજ્ય, ~~અંગ્રેજી~~ ઉપાસના વગેરે પર એક એક પુસ્તિકા આપવા વિચાર છે.

બીજો મણકો 'ગાંધીજી અને લોકશાહી' ફાગણ વદ પાંચમે બહાર પડશે.

પ્રત્યેક મણકાનું મૂલ્ય બાર આના રહેશે. બાર મણકાના લગભગ ૬૦૦ પાનાનાં સેટનું મૂલ્ય છ રૂપિયા રાખ્યું છે.

ચીમનલાલ નાનાલાલ દવે
સંચાલક-સાધના પ્રકાશન મંદીર

અસતો માં સદ્ગમય ।
તમમો માં ઝ્યોત્તિગમય ।
મૃત્યોર્મામૃતં ગમય ॥

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિ શાન્તિઃ

હે પ્રભુ ! અસત્યમાંથી સત્યમાં, અંધકારમાંથી પ્રકાશમાં,
મૃત્યુમાંથી અમૃતમાં હું જઉં એમ કર.

